

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿ

(Հոդվածների ժողովածու՝ նվիրված Ղևոնդ Ալիշանի
ծննդյան 200-ամյա հոբելյանին)

Երևան
Լուսակն

2020

Տպագրվում է Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ բանասիրական
ֆակուլտետի խորհրդի երաշխավորությամբ:

Խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Մայա Գրիգորյան

*Ժողովածուն ընդգրկում է Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ
բանասիրական ֆակուլտետի և Արցախի պետական
համալսարանի մի խումբ դասախոսների հոդվածները՝
նվիրված Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության անմահ
անուններից մեկի՝ Ղևոնդ Ալիշանի ստեղծագործական
ժառանգության մի շարք խնդիրներին:*

*Ժողովածուն օգտակար է հայ գրականության և հայոց
լեզվի ուսուցիչներին, բանասիրական ֆակուլտետների
ուսանողներին, Ղևոնդ Ալիշանի ստեղծագործությամբ
հետաքրքրվողներին:*

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ղևոնդ Ալիշանը (1820-1901) Մխիթար Սեբաստացու աստվածապարզն լուսավորչական առաքելության հանճարեղ շարունակողն էր: Նա պատմաբան-հայագետ էր, բանաստեղծ, թարգմանիչ, բանասեր, բանագետ-աստվածաբան, աշխարհագրագետ: 1849-ից մինչև 1851-ը Մխիթարյան միաբանության կարևորագույն պարբերականի՝ «Բազմավեպի» գլխավոր խմբագիրն էր: Իր կենդանության օրոք բազմաթիվ կոթողային աշխատությունների համար արժանացել էր միջազգային ճանաչման: Ֆրանսիայի ակադեմիայի Պատվո լեգեոնի դափնեկիր էր, Իտալիայի, Մոսկվայի Ս.Պետերբուրգի Հնագիտական ընկերությունների, Վենետիկի ու Ենայի փիլիսոփայական ակադեմիաների անդամ: Տիրապետում էր դասական ու եվրոպական հիմնական լեզուներին: Հայկական ձեռագրերի գանձերի հարստությունը նրա ջանքերի շնորհիվ հարստացրել են հայագիտությունը և համընդհանուր գիտությունը:

Պարզապես անհնար է, որ որևէ մեկն ըստ ամենայնի հետազոտի ու ներկայացնի Ալիշանի թողած ողջ մատենագրական ժառանգությունը, որի համառոտ մատենագիտությունը առանձին գրքույկով տպագրել են Մխիթարյանները՝ իրավացիորեն այն խորագրելով որպես «Ալիշանեան մատենադարան»:

Ալիշանը բազմագիտակ էր բառի ճշգրիտ նշանակությամբ: Նա խորքով ծանոթ էր համաշխարհային պատմությանն ու գրականությանը, մարդկության դարավոր ընթացքին: Թեպետ երբեք չի եղել Հայաստանում, սակայն իր երկերում ամենատեսաչքով ներկայացնում է Մեծ Հայքի գլխավոր նահանգները, ինչպես նաև Կիլիկյան Հայաստանը: Ապշեցուցիչ են պատմական

բնակավայրերի նրա ճշգրիտ նկարագրերը: Մեծ հայրենասերն ու մարդասերը, դեռ շատ երիտասարդ, ունեւ իմաստուն ծերի գիտելիքներ ու որպէս հավերժ ուսուցիչ հիշեցնում է եկող հայ սերունդներին, որ նրանք սերում են Նոյից, քաջ Վարդանից ու պետք է միշտ հիշեն, որ շառավիղներն են Տիգրան Մեծի ու Տրդատ Մեծի՝ արքաներ, որոնց ժամանակ Հայաստանն ապրում էր բարեկեցիկ կյանքով ու հզոր էր: Նա նաև առանձին ուսումնասիրություն ունի նվիրված Արցախին:

Իս.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը, մասնավորապէս հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնը Արցախի պետական համալսարանի հետ կազմակերպում են միացյալ գիտաժողով, որը տեղի է ունենալու Ալիշանի համար այնքան սիրելի Գանձասարի վանքի մատենադարանում:

Այս ժողովածուն ներկայացնում է երկու բուհերի դասախոսների հողվածները, որոնք ներկայացնում են Ալիշանի ծով ժառանգության փոքրիկ, սակայն կարևոր կաթիլները:

Ժողովածուն երախտագիտության համեստ արտահայտություն է՝ ուղղված հանճարեղ Ալիշանին և նրա ծննդյան 200-ամյա հոբելյանին:

Կարծում եմ Ալիշանի օրհնանքը և Գանձասարի՝ հերոսական գործեր տեսած վանքը օրհնություն կրերեն Հայաստանի և Արցախի գիտական կյանքը մշտապէս ծաղկուն տեսնելու սրբազան առաքելությանը:

Պրոֆեսոր Աելիտա Դոլուխանյան

ПРЕДИСЛОВИЕ

Гевонд Алишан (1820-1901 гг.) был гениальным продолжателем данной Богом просветительской миссии Мхитара Себастици. Он был историком-арменоведом, поэтом, переводчиком, филологом, фольклористом-богословом и географом. С 1849 по 1851 год он был главным редактором важнейшего периодического издания «Базмавеп» Мхитаристской Конгрегации. Еще при жизни он удостоился международного признания за многочисленные монументальные труды. Он был кавалером Почетного Легиона Французской Академии, членом Итальянского, Московского, Санкт-Петербургского археологических обществ, Венецианской и Иенской философских Академий. Алишан владел основными классическими и европейскими языками. Благодаря его усилиям сокровища армянских рукописей обогатили арменоведение и всеобщую науку.

Просто невозможно, чтобы кто-то смог полностью исследовать и представить всё литературоведческое наследие, оставленное Алишаном, краткая библиография которого была опубликована отдельной брошюрой Мхитаристами, по праву озаглавив её «алишанским матенадараном».

Алишан был энциклопедистом в полном смысле этого слова. Он был прекрасно знаком с мировой историей и литературой, с многовековым путём, пройденным человечеством. Хотя он никогда не бывал в Армении, в своих трудах он всевидящим оком представляет основные провинции

Великой Армении и Киликийскую Армению. Поразительны его точные описания исторических памятников.

Великий патриот и гуманист, будучи еще очень молодым, Алишан обладал знаниями мудрого старца и, как вечный учитель, напоминал грядущим поколениям армян, что они из поколения Ноя и Храброго Вардана, и должны всегда помнить, что они потомки Тиграна Великого и Трдата Великого – царей, во времена которых Армения жила процветающей жизнью и была могущественной. У него есть также отдельное исследование, посвященное Арцаху.

Филологический факультет Армянского Государственного Педагогического Университета им. Х. Абовяна, в частности Кафедра древней и средневековой армянской литературы и методики ее преподавания, совместно с Арцахским Государственным Университетом проводят объединенную конференцию в Матенадаране Гандзасарского монастыря, столь любимого Алишаном.

В этом сборнике представлены статьи преподавателей двух университетов, в которых представлены небольшие, но важные капли необъятного моря наследия Алишана.

Сборник представляет собой скромное выражение признательности гению Алишана к его 200-летию юбилею.

Я верю, что благословения Алишана и видевшего героические деяния Гандзасарского монастыря принесут доброе напутствие священной миссии процветания научной жизни Армении и Арцаха.

Профессор Аэлита Долуханян

FOREWORD

Ghevond Alishan (1820-1901) was a brilliant follower of the God-given enlightenment mission of Mkhitar Sebastatsi. He was an historian-armenologist, poet, translator, philologist, folklorist, theologian and geographer. From 1849 to 1851 he was the chief editor of the most important periodical *Bazmavep* of the Mkhitarist Congregation. During his lifetime, he won international recognition for numerous monumental works. He was a chevalier of the Legion of Honor of the French Academy, a member of the Italian, Moscow and St. Petersburg archaeological societies, the Venetian and Lena Philosophical Academies. Alishan knew the main classical and European languages. Thanks to his efforts, the treasures of Armenian manuscripts enriched armenology and general science.

It is simply impossible for anyone to fully explore and present the entire literary heritage left by Alishan, a brief bibliography of which was published in a separate booklet by the Mkhitarists, rightfully entitled as *Alishan's Matenadaran*. Alishan was an encyclopedist in the full sense of the word. He was well acquainted with world history and literature, with the centuries-old path covered by mankind. Although he has never been to Armenia, in his writings he represents with all-seeing eye the main provinces of Greater Armenia and Cilician Armenia. His accurate descriptions of historical monuments are striking.

Being a great patriot and humanist, still very young, Alishan possessed the knowledge of a wise old man and, like an eternal teacher, reminded future generations of Armenians that they were from the generation of Noah and the Brave Vardan, and they should always remember that they are the descendants of Tigran the Great and Tiridat

the Great, kings, during whose reign Armenia lived a prosperous life and was powerful. He also has a separate study devoted to Artsakh.

The Faculty of Philology of Armenian State Pedagogical University after K. Abovian, in particular, the Department of Ancient and Medieval Armenian Literature and its teaching methods, jointly with Artsakh State University hold a conference in the Matenadaran of the Gandzasar Monastery, so beloved by Alishan.

This collection contains articles by professors from both universities that present small but important drops of the immense sea of Alishan's heritage

The collection is a modest expression of gratitude to the genius of Alishan on the occasion of his 200th anniversary of birth.

I believe that the blessings of Alishan and the Gandzasar Monastery, which has a history of heroic deeds, will bring benediction to the holy mission of the flourishing of the scientific life of Armenia and Artsakh.

Professor Aelita Dolukhanyan

ԱԵԼԻՏԱ

ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Խ.Արքովյանի անվան ՀՊՄՀ

հայ հին և միջնադարյան

գրականության և նրա

դասավանդման մեթոդիկայի

ամբիոնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ

թղթակից անդամ,

բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

**ՉԱՓԱԾՈ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԹՎԱԾՆԵՐԸ ՂԵՎՈՆԴ
ԱԼԻՇԱՆԻ «ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ» ՀԱՏՈՐՈՒՄ**

Ալիշանի «Հայապատում» ստվարածավալ ու մեծադիր աշխատությունը լույս է տեսել 1901-ին Վենետիկում: Այն հեղինակի վերջին գիրքն է, որը սակայն ստեղծվել է ողջ գիտական կյանքի ընթացքում: «Հայապատումը» հայ ժողովրդի պատմությունն է՝ սկսած անհիշելի ժամանակներից մինչև XVII դարը՝ մինչև հայ հոգևոր կյանքի վերանորոգումն ու վերածնունդը Սյունյաց Մեծ անապատում:

«Հայապատումը» բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում հայ պատմիչները խոսում են Հայաստանի մասին, նրանց զուգակից Հայաստանի մասին վկայում են նաև օտարալեզու պատմիչները: Երկրորդ մասում, հայ պատմիչների հաղորդած փաստերին զուգահեռ, գիտնականը ներկայացնում է նաև չափաձոյով գրված պատմական տեղեկություններ պարունակող քերթվածներ, որոնք պատկանում են շատ հայտնի հայ բանաստեղծներին՝ ինչպես Ներսես Շնորհալի, Սմբատ Գունդստաբլ, Խաչատուր Կեչառեցի, Հովհաննես Թլկուրանցի, Ներսես Մոկացի, այնպես էլ ոչ այնքան հայտնի: Գիրքը պատկերագար է, նրանում կան անտիպ վիմագիր արձանագրություններ, պատմական մեծ արժեք ներկայացնող հիշատակարաններ: Գրքի բացառիկ արժեքներից են նաև փաստահարուստ ծանոթագրությունները, որոնց հաղորդած մեծաքանակ փաստեր առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

«Հայապատումի» չափածո հատվածները սկսվում են X դարից ու հասնում մինչև XVII դար:

Տասներորդ դարից է գալիս ռամկորեն ասված մի տաղ, որը հոգևոր բովանդակություն ունի, սակայն հետաքրքիր պատում է և ունի ճանաչողական արժեք: Այն կոչվում է «Տաղ գեցիկ եւ նագելի ի վերայ Մասընցի տանտիրոջն, որ ընդ բանիւ եղեւ ի քահանայեն իւրմէ և յետո ի Հռոմ արձակեցաւ»: Սա անեծքի ու հրաշագործության մասին է: Մի տանուտեր, որն անհավատ էր, հալածում էր իր աղքատ ու անօգնական

քահանային: Վերջինս անիծում է տանուտերին և, վերցրած իր ընտանիքը, հեռանում օտար երկիր, ուր վախճանվում է ու թաղվում օտար գերեզմանում: Իսկ քահանայի անեծքն ու նզովքը կաչում են տանուտերին, որը գնում է Հռոմ, այցելում Հիսուսի առաքյալներ Պետրոսի ու Պողոսի գերեզմաններին, հանդիպում Հռոմի պապին, խնդրում ազատել իրեն քահանայի անեծքից: Պապը հրահանգում է, որ տանուտերին եկեղեցում շղթայեն, ու եթե նա անկեղծ է մեղա գալիս, ապա շղթաները կփշրվեն, ու անեծքը կվերանա: Այդպես էլ լինում է: Նա գիշերը, որպես տեսիլ, հանդիպում է և քահանային ու Հիսուսին և ստանում մեղքերի թողություն:¹

Միջնադարում խիստ տարածված էին այսպիսի հրաշապատում չափածո տաղերն ու զրույցները:

XII դարը ներկայացնող նյութերի մեջ է Ներսես Շնորհալու 1145-ին գրված «Ողբ Եդեսիոյ» պատմական ծավալուն քերթվածը: Սա մեր օրերում շատ հանրահայտ գործ է և ակնհայտ է, թե որքան մեծ ազդեցություն է թողել հետագա պատմական ողբերի վրա: Կարևորը «Հայապատումում» Շնորհալու «Ողբին» կցված ծանոթագրություններն են, որոնցում կան բացառիկ փաստեր: Ալիշանը Շնորհալու «Ողբն» անվանում է ողբախառն պատմություն՝ կարևորելով բանաստեղծական վսեմ էպիկականություն ունեցող երկի պատմական արժեքը: Նա նաև հիշեցնում է, որ նման փորձության ենթարկվել է

---

¹ Ղ.Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 300:

«մեր աշխարհահռչակ Անի քաղաքն»:² Նշում է, թե այդ «Ողբն» արդեն թարգմանվել է ֆրանսերեն՝ չասելով, թե թարգմանիչը նշանավոր հայագետ Էդուարդ Դյուլորիեն է:³ Թեպետ Ալիշանը չի եղել Եդեսիայում, սակայն նրան հայտնի է, որ հին քաղաքակրթության այդ բնօրրաններից մեկն ունեցել է ապրելու համար բոլոր անհրաժեշտ պայմանները՝ մեղմ կլիմա, առատ բուսականություն, քաղաքում հոսող ջրեր, որոնք պիտանի էին և՛ խմելու, և՛ ոռոգելու համար: Քաղաքը բնակեցված էր քրիստոնյաներով՝ հայեր, լատինացիներ, հույներ ու ասորիներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր եպիսկոպոսական թեմը:⁴ «Ողբ Եդեսիոյ» քերթվածի պատվիրատուն Ն.Շնորհալու եղբորորդի Ապիրատն էր.

Ձոր պահանջեաց տարփմամբ սիրոյ
Եղբորորդին իմ ըստ մարմնոյ,
Մանուկ տրղայ գոլով տիոյ
Եւ կատարեալ յիմաստ հոգւոյ:⁵

Այս հատվածի ծանոթագրությունը հույժ հետաքրքիր է: Ալիշանն ասում է, թե Շնորհալու եղբայրը Շահնշահն էր, որի որդին՝ Ապիրատը, հմուտ էր զինվորական գործում ու Եդեսիայի գրավման ժամանակ 22 տարեկան էր, հետո այդ զինվորականը դառնում է Հայոց Գրիգոր Զ կաթողիկոսը:⁶

---

² Նույն տեղում, էջ 363:

³ Ed.Dulaurier, Recueil des Historiens des croisades, documents arméniennes, t.1, Paris, 1969.

⁴ Ղ.Ալիշան, Հայապատում, էջ 366-367:

⁵ Նույն տեղում, էջ 368:

⁶ Նույն տեղում:

Գրիգոր Զ Ապիրատը (1122-1203) 1198 թվականի հունվարի 6-ին հայկական ծեսով թագադրել է Կիլիկյան Հայաստանի Լևոն Երկրորդ Մեծագործ թագավորին:⁷

XII դարում է գրված մի ողբ, որի հեղինակն է Խաչատուր անունով հոգևորականը, որն իր ուսուցչի՝ Տարսնի եպիսկոպոսապետ Ներսեսին ձոնել է սրտառուչ դամբանական. այն կոչվում է «*Ողբք ի տէր Ներսէս արհիմ՝ Տարսնի, Ասացեալ Խաչատուր պաշտօնէի նորուն աշակերտի*»:

Ողբն ունի շատ կրկնակներ ու որոշակի է Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» ազդեցությունը.

Ոչ այլ պայծառ Քարոզն ասուի,
Ոչ այլ նըման քեզ տէր զըսանի,
Ոչ ի քո բանք այլ ոք տոչորի,
Ոչ այլ հսկող թէք քո տարածի,
Ոչ այն անքուն ակըն բոլորի...⁹

Կարևոր են այն համեմատությունները, որոնցով բնորոշվում է Ներսես եպիսկոպոսապետը: Նա վարքով անբիծ է, ինչպես Մովսես մարգարեն, սրտով ողորմած, ինչպես Պողոս առաքյալը և աղքատասեր է, ինչպես Հիսուսը.

Կարուքն ամբիծ նըման Մովսեսի,
Սրտիւն ողորմ նըման Պօղոսի,

---

⁷ Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ, Խմբագրությամբ Պետրոս Հովհաննիսյանի, Երևան, 2001, էջ 138:

⁸ արհ- նշանակում է եպիսկոպոսապետ: Տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հ.1, Ա-Կ, Վենետիկ, 1836, էջ 364:

⁹ Ղ.Ալիշան, Հայապատում, էջ 435:

Աղքատասէր նրման Յիսուսի:¹⁰

Սմբատ Գունդստաբլը (1208-1276) հայ գրականության և պատմության մեջ նշանավոր անուն է: Նա Կիլիկիայի Հեթում Առաջին արքայի հարազատ եղբայրն էր, որը բացի իր տարեգրությունից, դատաստանագրքից, կատարել է թարգմանություններ ֆրանսերենից: Դրանցից նշանավորը Անտիոքի օրենսգիրքն է, որի ֆրանսերեն բնագիրը կորած էր, և 1876-ին այն հայերենից վերստին ֆրանսերեն է թարգմանել Ղևոնդ Ալիշանը: Իր գրած երկերի վերջում Սմբատ Գունդստաբլը միշտ թողնում էր չափածո հիշատակարաններ: Ալիշանի համար Սմբատ սպարապետը սիրելի պատմական անձնավորություն է: «Հայապատում» գրքում նա զետեղել է մի հիշատակագիր, որը վերնագրված է «Արշաւանք եգիպտացոց ի Կիլիկիա և մահ Սմբատայ Գունդստաբլի» ու դրա վերջում զետեղել է Սմբատ Գունդստաբլի ինքնագիր հիշատակարաններից մեկը: Ծանոթագրությունից իմանում ենք, որ Սմբատ սպարապետը XIII դարի հայ իրականության ամենից նշանավոր դեմքերից էր և աչքի է ընկել իր քաջությամբ: Տպագրված հիշատակարանը դրվել է Արիստոտելի գրվածքի վերջում: Հիշատակարանում Սմբատն իրեն անվանում է արի՝ արիական ազգից.

Որպէս յԱրի՝ ազգէն Արիս,
Կամ ի միոյ նոյն իսկ զարմիս:¹¹

---

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 481:

Հիշատակարանում նա խոսում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ իր ուսուցչի՝ Արիստոտելի հետ ունեցած նամակագրական կապի մասին: Նշվում է նաև, որ ինքը Պապեռոնի տերն է, Հեթում թագավորի եղբայրը, Հայոց քանակի սպարապետն է ու իր անառիկ դոյակի անունը դրել է Սմբատակլա.

Ես մեղաւորս և ողբալիս
Տեր և պարոն Պապեռոնիս,
Եղբայր Հեթմոյ թագաւորիս
Եւ սպայապետ Հայոց գնդիս,
Նոյն և շինող ի բնէ նորոյ
Ջանառ դըղեակն անմարտելիս,
Որ ըստ իմոյ անուանս եղի
Սմբատակլայ քաջ ամբոցիս:¹²

Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմություն»-ից է քաղված մի ուշագրավ հատված, որը բացահայտում է Լևոն Երկրորդի հեռակա ձևով Տաթևի վանքի անդամ դառնալը և այդ վանքին նվիրատվություններ ուղարկելը: «Հայապատումի» այս հատվածը հավաստում է, թե որքան կրթված են եղել Կիլիկիայի հայ արքաները և արքունիքն ընդհանրապես:

Հարգված ու պատվական Սյունիքի եպիսկոպոսը ուխտագնացություն է կատարում Երուսաղեմի սրբատեղիներին: Վերադարձին այցելում է Կիլիկիայի արքա Լևոն Երկրորդին, որը շատ է խանդավառվում այդ

---

¹² Նույն տեղում:

հանդիպումից ու Տաթևի սուրբ եկեղեցու համար ուղարկում է բեմի հանդերձանք բյուզանդական ընտիր մետաքսից՝ աննման զարդերով, ոսկյա խաչ՝ զարդարված թանկարժեք քարերով, մաքուր արծաթից սկիհներ և այլ նվերներ ու իր ձեռքով գրում է հետևյալ հիշատակարանը.

Մարդիկ, որ հոգու աչքով անվախճան կյանքի նայեցին,
Քանի դեռ մարմնով էին, հոգու փրկության ձգտեցին:

Ուստի և ես՝ Լևոնս, թագավորս ազգի հայության,
Հետևողս ուղիղ հավատքին սուրբ երրորդության,

Ուզեցի այս աստվածընկալ ուխտին լինել միաբան,

Որ նրանով հաղորդ լինեմ այստեղի ամեն բարության...

Լևոն Երկրորդը չափածո խորիմաստ տողերով հիշում է իր նախնիներին, ինչպես նաև իրենից հետո եկող որդիներին ու զարմիկներին. «Երկար կյանքով, բարի օրով այս աշխարհում թող մնան»:¹³ Սա հիշատակարան-օրհնություն է, որը ներկայացնում է հայրենասեր հայ արքայի երազանքը իր պաշտելի ազգի ապագա սերունդների համար:

Պատմական եզակի փաստեր կան Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Բ Կատուկեցու (1286-1289) վերաբերյալ՝ «Կոստանդին Բ կաթողիկոսի պահարան նշխարաց սրբոց ի վանս Սկեւոայ» տաղում: Ծանոթագրությունից իմանում ենք, որ Կոստանդին Բ-ն հրաժարվել է կաթողիկոսի պաշտոնից, սակայն 17 տարի հետո նրան նորից են հրավիրել այդ

---

¹³ Ղ.Ալիշան, Հայապատում, էջ 484: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 345:

պաշտոնին, և նա վերստին կաթողիկոս է եղել 1307-ից մինչև մահը՝ 1323 թվականը:¹⁴ Հետաքրքիր ողիսական է ունեցել նաև կաթողիկոսի նշխարների տուփը (պահարան), որը ցարդ գոյություն ունի: Սկզբում այն տարվել է Իտալիա, հետո ընկել է Դոմինիկյան կրոնավորների ձեռքը: 1880-ին մի ռուս հարուստ հնասեր գնել է այն և ուրիշ թանկարժեք իրերի հետ վաճառել ռուսական ցարին՝ թանգարանի մեջ պահելու համար:¹⁵ Ըստ երևույթին Կոստանդին Բ կաթողիկոսի նշխարներ պահելու տուփին վերագրվել է հրաշագործ հատկություն, եթե մարդը ձեռքով հպվեր նրան,

Որք տեսանեք գայս Պահարան
Հըպիք ի Սուրբս, որ աստ եղան,
Զի հայցուածովք ձեր մաղթական,
Խնդրուածաւքն աղերսական...¹⁶

Երկու ողբեր նվիրած են եգիպտացիների կողմից Անտիոքը գրավելուն: 1288-ին նրանք գրավում են Տրիպոլին, 1294-ին՝ Աքքան: Քրիստոնյաների ձեռքին մնում են միայն Կիպրոսը և Ռուբինյան հայ թագավորությունը:¹⁷

Կիլիկյան Հայաստանը շարունակում է հույներ կապել խաչակիրների հետ: Դրա մասին է պատմում «Վասն Առմանն Երուսաղեմի և գալստեան խաչակրաց» հիշատակարանը: Նրանում խոսվում է խաչակիրներին առաջնորդող Ֆրեդերիկ

---

¹⁴ Ղ.Ալիշան, Հայապատում, էջ 498:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 499:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 500:

Շիկամորուսի, Ֆիլիպ Գեղեցիկի՝ Ֆրանսիայից, Անգլիայից՝
Էդուարդ Ա թագավորի մասին: Մխիթար անունով գրիչը, որը
Գլաձորի վանքում է արտագրել ձեռագիրը, հիշում է
հռչակավոր Եսայի վարդապետին, Սյունիքի տեր
Տարասայիճ իշխանին, միաժամանակ նշում, թե ձեռագիրն
արտագրել է ծանր պայմաններում. եղել է ցուրտ, տաք
ուտելիք չի ունեցել, պակասել են թուղթն ու թանաքը:¹⁸

Ալիշանը, պատմական արժեքի առումով, ուշագրավ է
համարել XIV դարի բանաստեղծ, հոգևոր նշանավոր գործիչ
Խաչատուր Կեչառեցու «Ողբ վասն աւերման տանս
Արեւելեան» քերթվածը, որը գաղափարական
հագեցվածությամբ հայ միջնադարյան հայրենասիրական
քնարերգության լավագույն նմուշներից է: Գրողը ծանոթ է
հայ գրականության մեջ եղած ողբերի ավանդական
հոգեբանությանը, որ արդյունք էր օտարներից նվաճված հայ
ժողովրդի անմխիթար վիճակի: Նա անդրադառնում է իր
ժամանակի հրատապ հարցերին, քննում է հայ ժողովրդի
համար բախտորոշ իրադարձություններ, դեպքեր, ողբում, որ
հայերը զրկվել են իշխանական դասից ու նրա սերունդներից.

Մեռան իշխանք մեր ցանկալի,

Ի՛ իւրեանց որդիքն ի տղայ հասակի...¹⁹

«Հայապատումի» չափածո հատվածներից է նաև
Հովհաննես Թլկուրանցու «Տաղ ի Լիպարիտն քաջ»
քերթվածը: Ծանոթագրության մեջ Ալիշանը Թլկուրանցուն

---

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 526:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 528:

համարում է ռամկաբան բանաստեղծ, որը վիպասաններից լավագույնն ու հնագույնն է, ապրել է XV դարում, Միջագետքի Թլկուրան կամ Թուլկուրան վայրում:²⁰ Տաղի բնագիրը ծանոթագրված է մանրամասնորեն: Այդ ծանոթագրություններից օգտվել է բանասեր Էմ. Պիվազյանը, երբ հրատարակել է վիպական տաղի քննական բնագիրը:²¹

Ալիշանը նկատում է, որ Լիպարիտ անունը հատուկ է Սյունիքի տեր Օրբելյաններին, և թե ինչպես է այդ անունը Սյունիքից եկել Կիլիկիայի կողմերը, իրեն հայտնի չէ: Սակայն Լիպարիտ սպարապետը ծնվել է Կիլիկիայում, որովհետև նրա հայր Թորոսը, հորեղբայր Օշինը, նրա մեծ եղբայր Վասիլը Կիլիկիայի պատմիչների մոտ հիշատակվում են որպես տեղացիներ, և բոլորն էլ գորապետեր էին:²² Ալիշանը բացատրում է վիպական տաղի մի շարք տողեր, որն, անշուշտ, օգնություն է հետագա ուսումնասիրողներին: Բերենք երկու օրինակ՝

ա) Որ Մանչակի գոված տղուն առիր:

Բացատրություն՝ Երևի թե Լիպարիտը գերի է վերցրել Մանչակի որդուն:

բ) Ձիանուն շատ թախտան (արիր):

Բացատրություն՝ Ինչպես երևում է Լիպարիտը ձիերի մեծ ջարդ է կատարել:²³

---

²⁰ Նույն տեղում, էջ 539:

²¹ Տե՛ս Հովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, Աշխատասիրությամբ Էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1960, էջ 197-204, 265-271:

²² Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 540:

²³ Նույն տեղում:

Նա բացատրում է, թե Ջիհան գետը Կիլիկիայի մասին պատմող մատենագրական գործերում շատ հաճախ հիշատակվող այդ տարածքի ամենամեծ գետն է:

Կիլիկիայի սպարապետ Լիպարիտի մասին խոսող վիպական տաղի մեկ այլ տարբերակ տպագրել է Կարապետ Կոստանյանցը իր «Յովհաննես Թլկուրանցին և իւր տաղերը» գրքույկում:²⁴ Նա ծանոթ է Ալիշանի «Միսուան» գրքում տպագրված նույն վիպական տաղի տարբերակին և իր բացատրություններում օգտվում է դրանցից:²⁵ Կոստանյանցը տպագրում է նաև վիպական տաղի մեկ այլ համառոտ տարբերակ:²⁶

Կարապետ Կոստանյանցը Լիպարիտի մասին տեղեկացնում է հետևյալը. «Յովհաննես Թլկուրանցու երգերի մեջ մի նշանավոր տեղ է բռնում նորա տաղը քաջ Լիպարիտի վերա: Կիլիկիայի հայոց թագավորության վերջին գորավարներից մեկն է քաջ Լիպարիտը, որ ավագ մարաջախտ Թորոսի որդին էր և կրտսեր մարաջախտ Վասիլի եղբայրը: Կոստանդին թագավորի ժամանակ Ռուբինյան հարստության վերջին շունչն արդեն մոտեցել էր: Տարսոնի Մանչակ ամիրան 60 հազար թուրքերով 1368 թվին հարձակվեցավ Միս մայրաքաղաքի վերա. Կոստանդին Գ նորա դեմն ուղարկեց քաջ Լիպարիտ գորավարին, որ

---

²⁴ Տե՛ս Կ.Կոստանյանց, Յովհաննես Թլկուրանցին եւ իւր տաղերը, Թիֆլիս, 1892, էջ 52-56:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 56:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 57-58:

հաղթեց և հալածեց թշնամուն և գերի բռնեց Սանչակի «Գոված տղան»:²⁷

«Հայապատումի» մեծարժեք չափածո էջերից է Գրիգոր վարդապետ Խլաթեցու, Ծերենցի մի հիշատակարանը, որն ունի բացառիկ պատմական արժեք, քանզի սեղմ ձևով ներկայացնում է Լենկ Թեմուրի արյունալի արշավանքը Հայաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, Ղրիմի թաթարների վրա և այլն: Այդ մատենագրական եզակի նմուշը մեզ ավանդել է Գրիգոր Խլաթեցին (1349-1425), որը 1410 թվականից Մեծոփա վանքի բաբունապետն էր: նա եղել է հայրենասեր ու եռանդուն հոգևորական: Մ.Աբեղյանը Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւնից» մեջբերում է Գրիգոր Խլաթեցուն բնութագրող հետևյալ հատվածը. «Տիւ և գիշեր գիրս գրէր և զամենայն աղքատս կերակրէր... և զամենայն վարդապետս և կարգաւորս ի նոյն յորդորէր... Եւ 50 ամ գիրս գրեաց տիւ և գիշեր անհանգիստ տքնութեամբ»:²⁸ Գրիգոր Խլաթեցու քերթվածի խորագիրն է «Յիշատակարան աղետից ի ժամանակի մերում գոր ասացեալ է Գրիգոր վարդապետի, որ մականունն Ծերենց կոչի Խլաթեցի»: Քերթվածի հեղինակը դնում է նաև Լենկ Թեմուրի արշավանքի տարին՝ 1387, և նրան բնութագրում է որպես՝ «Էր Լանկթամուր չարեաց գնդին»: Նա նկարագրում է կոտորածների ու ավերների այն մեծ շառավիղը, որն իր մեջ էր առել Սամարղանդում նստող Լենկ Թեմուրը՝ Երևան, Արարատյան նահանգ, Թիֆլիս,

---

²⁷ Նույն տեղում, էջ 20:

²⁸ Մ.Աբեղյան, Երկեր, հ.Դ, Երևան, 1970, էջ 408-409:

(վրաց արքայի հավատափոխություն), Մուղանի դաշտ, Թավրիզ քաղաքն իր շրջակայքով, Ղրիմի թաթարներ, որոնք քերթվածի մեջ կոչվում են հոներ: Առնվում է Սյունիքի Որոտան դղյակը, գրավում են Կարս քաղաքը: Գրաված տարածքների բնակիչներին անխնա մորթում էին, ումանց ոչխարների նման տիկ հանում: Դրա համար Խլաթեցին ասում է.

Դողան ոսկերքս և սասանին,
Լոյս իմ քաղի, սիրտըս ճըմլին,
Քանզի աչօք իմ տեսանին

Ողորմագին հարուած սոցին:²⁹

«Հայասպատում» հատորում կան երկու տաղեր՝ նվիրված Կաֆա քաղաքին: Կաֆան ներկայիս Թեոդոսիան է՝ աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու ծննդավայրը (1817-1900): Հայտնի է, որ Ղրիմում ապրել են կես միլիոն հայեր: Նրանք մեծ դեր են կատարել այդ թերակղզու տնտեսական ու մշակութային զարգացման գործում: Այդ մասին պատմում է ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը իր «Հայաստանը և Ղրիմը» գրքում:³⁰ Մակլերը մեջբերում է կատարում մի հնագույն «Յասմաուրքից» (1830), որում Ղրիմի հայերի շինարար ու ծաղկուն կյանքի մասին կա հետևյալ վկայությունը. «Յայնժամ զօրացաք մեք և՛ քազմացաք, և՛ շինեցաք զգիւղս, և՛

---

²⁹ Ղ.Ալիշան, Հայասպատում, էջ 564:

³⁰ St' u F. Macler, Arménie et Crimée, Note de histore, notice de manuscrits, Paris, 1930.

զգաւառս, շինեցաք տունք հարիւր հազար և զեկեղեցիս հազար, և ի անէ հոնականաց (թաթարների-Ա.Դ.) պարսպեցին ի քաղաքն Ֆեօդոսիա»:³¹

Առաջին տաղի հեղինակն է ոմն Մարտիրոս, որի տաղն իսկական ներբողյան է՝ նվիրված ծաղկուն Կաֆային.

Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ,

Բոլոր պարիսպն որ ի նմա կայ...

Եկեղեցիքն գերակայ,

Զանկակներուն ձայնը կու գայ...

Ժամատեղաց նըման չըկայ.

Իւր քահանայքն փիլիսոփայ,

Լուսամաքուր շատ սուրբ արեղայ...

Չար թըշնամին թող վերանայ,

Պատիւ Հայոցըս մեծանայ...³²

Երկրորդ տաղում, որ կոչվում է «Այլ տաղ ի Կաֆայ», քաղաքը համեմատվում է դրախտի ու աշխարհի նշանավոր քաղաքների հետ՝ Հռոմ, Ստամբուլ: տաղի հեղինակն է հոգևորական Ստեփանոսը, որը իր տաղը հորինել է Կաֆայի նշանավոր Սուրբ Լուսավորիչ վանքում.

Զգովք ասացի Կաֆայ քաղաքի

Առ ոտըն Սուրբ Լուսաւորչի,

Բազմաչարչար նահատակի,

Գլուխ և պարծանք Հայոց ազգի:³³

---

³¹ Նույն տեղում, էջ 351:

³² Ղ.Ալիշան, Հայապատում, էջ 583:

³³ Նույն տեղում:

«Նուիրակք Էջմիածնի նահատակեալ ՅԱմասիա» տաղը ներկայացնում է Էջմիածնի մի քանի նվիրակների նահատակումը Թուրքիայում: Նրանք գալիս են Թուրքիայի հայկական վանքերն, ու ժողովուրդը նրանց ընդունում է ցնծությամբ, սակայն թուրք փաշաները նրանց դատապարտում են մահվան, որովհետև վերջիններս իրենց այցելությամբ հայերի մեջ ամրապնդում էին ազգային ինքնագիտակցությունը.

Գլխատեցին զամենեսեան,

Լոյս կիրակի օր յարութեան:³⁴

Այս դեպքը տեղի է ունեցել 1507 թվականին:

«Վասն շարժման Կարմիր գլխոյն, որ եկեալ երեց և աւերեց զՀայոց աշխարհս Արեւելից» քերթվածը ներկայացնում է XVI դարում պարսից տիրակալ Իսմայիլի հարձակումը Հայաստանի վրա: Վերջինիս հարձակումը, ավերն ու կոտորածները համեմատվում են Աստվածաշնչի Հին Կտակարանում պատկերված աշխարհավեր հարձակումների հետ. Իսրայելի հրեաները կոտորվեցին փարավոնից կամ բաբելացիներն ավերեցին Սողոմոնի տաճարը Երուսաղեմում: Ահա, թե ինչ արեցին մահմեդականները Հայաստանում.

Ջերկիրն Հայոց ազգին՝ Թաթարի ազգն աւերեցին,
Վանայ մինչեւ յԵրզնկան շինութիւն բընաւ չրողին,
Շատ վանք և եկեղեցիք ի հիմանց խախտեալ զայն
ամենն առեալ գերեցին:

---

³⁴ Նույն տեղում, էջ 589:

Բագում գիրք ու Աստուածաշունչ՝ գայն ամենն
առեալ գերեցին...³⁵

Այս ավերներն ու կորուստները համեմատվում են Լենկ Թեմուրի գործերի հետ. դրանք տեղի են ունեցել 1564-ին:

Հայ ազգի տարաբախտ ճակատագրի մասին է պատմում Ստեփանոս Թոխաթցու «Ողբ եւ ոտանաւոր տաղ ի վերա Եւդոկիա մեծի քաղաքին» քերթվածը:³⁶

Այս ողբը կրում է Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյի» ակնհայտ ազդեցությունը, ու դեպքերը կատարվել են 1602-ին: Եւդոկիա քաղաքի անկման մասին գրել է նաև Հակոբ Բաթուկենցը, որի գրվածքը, ըստ Ալիշանի, պակաս գեղարվեստական է, սակայն առավել փաստահարուստ է:³⁷ Հակոբ Բաթուկենցն էլ հետևորդն է Շնորհալու: Ինչպես Շնորհալին, նա էլ ներկայացնում է Եւդոկիայի հայերի ծաղկուն ու լիառատ կյանքը.

Արք և կանայք միանգամայն
Ի բարութիւն քո զուարճանան,
Քո տոլվաթվորքն և խօճանքն
Փարթամ և անուանիք էին:³⁸

Պատմական արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում «Ողբ ի Ջուղա» քերթվածը, որի հեղինակն է Դավիթ Գեղամեցին: Ողբը սկսվում է Արարատյան նահանգի

---

³⁵ Նույն տեղում, էջ 595:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 605-608:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 608:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 609:

և Ջուդա վաճառաշահ քաղաքի բռնի տեղահանման պատկերով: Ալիշանը 1604-ի փոխարեն դնում է 1606 թվականը:

«Հայապատում» հատորն ավարտվում է լավատեսական տրամադրությամբ. այն կապվում է Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադրման հետ, որը հիմնում են Սարգիս Ամբերդցին, Կիրակոս Տրապիզոնցին, Պողոս Մոկացին, Մելիք Հայկազնի հովանավորությամբ՝ Տաթևի մոտ: Այդ լուսավորչական կարևոր ձեռնարկը հոգևոր մեծ լիցքեր է հաղորդում համայն Հայաստանի կյանքին: Պատմական այդ իրադարձությունը պատկերված է ոչ միայն Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» մեջ,³⁹ այլև Ներսես Մոկացու հրաշալի ներբողյանում, որն Ալիշանը տպագրել է «Հայապատում» գրքում:⁴⁰

Ներսես Մոկացու «Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանցն, որք եղեն սկիզբն անապատի կարգիլ յազգս մեր» քերթվածի ստեղծման պատմությունը հայտնում է հենց ինքը՝ հեղինակը.

Փոքրիկ Փիլիպոս դըպիր փափագող բանիս տաղական՝

---

³⁹ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 198-207:

⁴⁰ Դ.Ալիշան, Հայապատում, էջ 618-623: Տե՛ս նաև Ա.Դոլուխանյան, Ներսես Մոկացի (Կյանքը և գործունեությունը), Ս.Էջմիածին, 2009, էջ 73-85: Ներբողյանի քննական բնագիրը տե՛ս Ներսես Մոկացի, Բանաստեղծություններ, Աշխատասիրությամբ Ա.Գ.Դոլուխանյանի, Երևան, 1975, էջ 44-63:

Զայս ինդիր արար, թե ասա յիշատակ, որ ողորմիս տան:⁴¹

Փիլիպոս դպիրը Փիլիպոս Աղբակեցին է, որ հետագայում Սյունյաց Մեծ անապատի աջակից Մովսես Տաթևացուց հետո ձեռնադրվեց Էջմիածնի կաթողիկոս (1633-1655): Նա մեկենասն է եղել իր աշակերտի՝ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության», որը պատմիչի կենդանության օրոք՝ 1669-ին, տպագրվեց Ամստերդամում՝ Ոսկան Երևանցու ջանքերով:⁴²

Ներբողյանի սկիզբը համակված է մի կենսուրախ տրամադրությամբ, որով հեղինակը դիմում է իր ունկնդիրներին՝ ցանկանալով պատմել այն դեպքերի մասին, որոնց ինքը տեղյակ է, ինչպես նաև այն մարդկանց մասին, որոնք եղան «պարծանաց տեղի և կայան»: Դա կարևոր է հատկապես իր բացառիկությամբ՝ որպես ուրախ և շինարարական ստեղծագործ աշխատանքի գովք, մի բան, որն այնքան պակաս էր այն դարերում.

Ականջ ունողացդ ասեմ,
ունկն դիք բանիս միաբան,
Լսեք, փափագող լերուք,
ծարաւի բաժակիս արբման,
Զի սիրոյ սեղան կազմեմ
և կոչեմ զձեզ ի խրախարան.
Կայթելով ծափս հարեք
ի լսել զճառս երանական:

---

⁴¹ Ղ.Ալիշան, Հայապատում, էջ 623:

⁴² Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ամստերդամ, 1669:

Զի թե մեք յետնեալ գտաք
և չեղաք արժանի գովութեան,
Սակայն մերաինքս եղեն
պարծանաց տեղի և կայան...

Այս պանծալի անուններից առաջինը, որի մասին խոսում է Ներսես Մոկացին, Մելիք Հայկազն է՝ մի քաջարի մարդ, որն իր բազկի հզորության, իմաստուն խելքի շնորհիվ և օսմանցիների դեմ մղած բազմաթիվ ճակատամարտերից հաղթանակով դուրս գալու համար դարձել էր Շահ Աբասի սիրելի զորավարներից մեկը: Վերջինս մեծ պատիվներ է տալիս Մելիք Հայկազնին և որպես վարձատրություն նրան հանձնում է հայրենի գավառի՝ Սյունիքի իշխանությունը:⁴³ Իր այս իշխանությունն էլ Մելիք Հայկազնը օգտագործել է անապատի հիմնադիրներին անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու ժամանակ: Ներսես Մոկացին Մելիք Հայկազնին համարում է անապատի սյուն.

Անապատի սին լինէր
և գրգէր գթով հայրական,
Մինչ յիշխանութեան միջին
ջանք դնէր անապատական...

Ներսես Մոկացու ներբողյանում դրվատված են հայրենասիրությունը, շինարարական ստեղծագործ աշխատանքը, լուսավորությունը: Հայրենասիրությունը դրսևորված է հատկապես Մելիք Հայկազնի կերպարի միջոցով:

---

⁴³ Մ.Օրմանյան, Ազգապատում, Բ, էջ 2344-2345:

Ներսես Մոկացին հայրենասիրության հետ ներբողում է շինարարական ստեղծագործ աշխատանքը, եկեղեցիների կառուցումը՝ դրանք կապելով Պողոս Մոկացու, իսկ դպրոցը, ուսումը, կրթությունը՝ Սարգիս Ամբերդցու և Կիրակոս Տրապիզոնցու գործունեության հետ: Լուսավորության գովքը արվում է ցնծագին տոնով ու մեծ ոգևորությամբ:

Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված Ներսես Մոկացու ներբողյանը XVII դարի գրական կյանքի վերանորոգման առաջին արտահայտություններից է, իսկ նրա հեղինակը՝ այդ վերանորոգման առաջին և նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը:

Ղևոնդ Ալիշանի «Հայապատում» աշխատությունը այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը: Այն պերճախոս մի վավերագիր է հայ ժողովրդի դժվար, սակայն հերոսական անցյալի, որը մեզ ավանդել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անմահ դեմքերից մեկը, որպեսզի ամեն եկող հայ նոր սերունդ լիցքեր քաղի անցյալի հերոսական էջերից ու այդ պարտավորեցնող անցյալով կառուցի երջանիկ ու արժանապատիվ ապագա:

ԱՇՈՏ ԳԱԼՍՅԱՆ

*Բանասիրական
գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ*

«Հ. Ալիշան ս. Ղազարու ոգին է. իր գրկին մեջ
ապաստանարան
կփնտրեն հուզյալ ու եռանդոտ
երիտասարդ վարդապետները,
տարեցներն անոր խորհուրդներուն
մտիկ կընեն, ծերերն իրենց
գորությունը իրմեն կխնդրեն:
Ամենուն գորավիզ է, ամենուն
մխիթարանք է, ամենուն սեր է» (ԱԺՀ,
78):

**ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ ԲՆՈՐԴԸ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ
ՎԱՎԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐՈՒՄ**

Հայր Ղևոնդ-Մարգար Ալիշանը (Քերովբե Ալիշանյան) ծնվել է Կ. Պոլսում 1820 թ. նշանավոր դրամագետ և հնահավաք Պետրոս Ալիշանի ընտանիքում: Տասներկու տարեկան հասակում նա մտնում է Սուրբ Ղազարի վանքը և 1836-ին սքեմատության ժամանակ կոչվում հայր Ղևոնդ: Հայտնի է, որ Ալիշանն իր ողջ գիտակցական կյանքն անց է կացրել Վենետիկի Միսիթարյան միաբանությունում՝ նշանավոր գիտնականների շրջանում: Նա Հայաստանի մասին իր երկասիրությունները գրել է առանց այն տեսնելու: Ծովածիծաղ Վենետիկի Սուրբ Ղազարից մտքով և երևակայությամբ սլացել է դեպի Հայոց աշխարհ: Միաբանության ավագ և կրտսեր սերնդի շատ ներկայացուցիչներ իրենց հուշագրատումներն են կատարել Ալիշանի կյանքի այս կամ այն դրվագի վերաբերյալ: Մեծ հանրագիտակին հուշագրել են գրող և հրապարակախոս Արփիար Արփիարյանը, նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանը, ականավոր հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին, հայ նոր գրականության դասական Ավ. Իսահակյանը, Ալիշանի ավագ և կրտսեր ընկերները: Այդ հուշապատումները հնարավորություն են ընձեռում բացահայտելու շնորհագարդ

Նահապետի՝ Մխիթարյան միաբանության անդամներից ամենահեղինակավորի կյանքի և գործունեության հետ կապված մանրամասներ¹:

Բնորդ Ալիշանը, ներկայանալով իր անժխտելի արժանիքներով իբրև գրագետ, իբրև հնախոս, իբրև պատմաբան, հուշերում հանդես է գալիս տարբեր բնութագրիչներով՝ *պատմաբան-աշխարհագիր, շնորհագարդ Նահապետ, առույզանձն և ջղապինդ բարձրահասակ մարդ* և այլն: Հուշագիրները կարևորում են առաջին տեսակցությունը հայր Ալիշանի հետ. «Նույնիսկ առաջին տեսակցությանս ժամանակ հայր Ղևոնդի հետ բարեկամացանք. ինչպես ինձ թվում էր, նա կողմնակի կերպիվ ուրախանում էր, որ այժմ հայերս սկսել էինք հետաքրքրվել մեր անցյալով» (էջ 37): Առաջին տպավորությունն ընդգծել է նաև հուշագիր Մ. Զալյանը. «Առաջին տպավորությունից սթափվելով՝ ես նոր ուշադրություն դարձրի համեստ ուղեկցիս գծագրության վրա և նշմարելով հանրաձանոթ լայն ճակատն ու խոշոր աչքերը՝

---

¹ Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, «Հայաստան» հրատ., Ե., 1974, 264 էջ: Բնագրային հատվածները քաղաբերված են սույն հրատարակությունից:

համոզվեցի, որ, այո՛, նա ինքն է» (էջ 82): Առաջին հանդիպումից հետո հեղինակները կերտում են Ալիշանի դիմանկարը. «Օտարք և ազգայինք կուգային զինք տեսնել: Պարզությամբ և մեծ վայելչությամբ կրնդուններ այցելուներն, որոց խորին պատկառանք կազդեր: Էր բարձրահասակ, վատույժ, լայն ճակատ, սև մորուք, անպաճույճ, բայց մաքուր, անպատմելի քաղցրահայաց աչկունք, որոց բոցեր կցուլային երբեմն, յուր սրտին սիրելի նյութոց վրա ճառելու ժամանակ: Յուր սրբակրոն վարքով և անկեղծ բարեպաշտությամբ օրինակ էր յուր կրոնավոր ընկերաց, որք արդ կգուրգուրան նորա վրա և կպանծան ի նա» (էջ 10):

Առաջադիր հուշերում Ալիշանի դիմանկարը կերտվում է մի քանի սկզբունքներով՝ ա. բնորդի արտաքին նկարագրությամբ, բ. երկխոսություններով, գ. ժանրային առանձնահատկությամբ և այլն: Նշվում է բնորդի կազմվածքը, հասակը, դեմքը (աչքերը, ճակատը, մորուքը), ձայնը և այլն: Տեղ-տեղ արտաքին նկարագրությունը ներկայացվում է համեմատության հիմքով. «Ալիշան միջին հասակի, շատ նիհար, հիվանդոտ դեմքով, թույլ կազմվածքով, մոտ հիսուն տարեկան մարդ էր: Նա սկսեց

խոսել. ձայնը թույլ էր և խուլ, խոսակցությունը անդադար ընդմիջվում էր չոր, անախորժ հագով: Խոսելու և պատասխան ընդունելու ժամանակ նա անդադար կարմրում էր, ինչպես մի օրիորդ կամ ինչպես մի գերմանացի համեստ պրոֆեսոր...» (էջ 25):

Դիմանկարն ամբողջանում է նրա կեցության սենյակով. նկարագրական խոսքին ձուլվում են սենյակի տարբեր պարագաների անվանումները, վարդապետի արտաքին և ներքին հատկանիշները. «Անպաճույճ խցի դուռը բացվեցավ: Քառակուսի, լուսավոր և անզարդ սենյակի մի կողմում դրված էր անկողին, իսկ ձախակողմյան պատի առաջ գրքերով և թղթերով ծածկված սեղանի հետևը նստած էր մի ալեգարդ, բարձրահոն վարդապետ, որ վեր կենալով ողջունեց ինձ սիրով և հրավիրեց նստելու: Այդ բարձրահասակ, քաղցրադեմ ծերունին էր հայ Ղևոնդ Ալիշանը» (էջ 34):

Առանձնասենյակի (հյուրասենյակի) մեկ այլ նկարագրություն, որ լեզվական հիմքերով նախորդի հետ ընդհանուր եզրեր ունի. «Ես բաց արի դուռը, և իմ աչքերիս առաջ ներկայացավ հետևյալ տեսարանը: Ահագին, լուսավոր

սենյակ՝ լի գրքերի պահարաններով, մեջտեղ դրած մի մեծ գրասեղանով, որը բեռնավորված էր բազմաթիվ գրքերով և թղթերով. մի քանի գեղեցիկ, թեև հասարակ բազկաթոռներ և մի դիվան, լայն և բարձր պատուհանների վրա՝ մուգ գույնի վարագույրներ. ահա Ալիշանի սենյակը» (էջ 24):

Հուշերում երևում են ժամանակի պատմական և մշակութային զարգացման յուրահատկություններ: Ղևոնդ Ալիշան բնորդը երևում է Նապոլեոն գորավարի հրովարտակը քննելիս, Իտալիայի թագուհու հետ երկխոսելիս, եվրոպական գիտնականների հետ մասնագիտական հարցերի շուրջ խորհելիս: «Պատմում են, որ անցյալ դարու վերջում, երբ Նապոլեոն Ա-ն, հյուսիսային Իտալիային տիրելով, փակեց բոլոր կաթոլիկ վանքերը՝ հիվանդանոցների կամ զինվորանոցների վերածելով նրանց, և Մխիթարյանները դողալով րոպե առ րոպե սպասում էին նույն վիճակին, մի օր հանկարծ մոտենում է կղզուն մի նավակ, որի միջից դուրս է գալիս Նապոլեոնի սպաներից մեկը՝ հետը բերելով նրա հրովարտակը, որի մեջ մեծ գորավարը հայտնում է, որ հարգելով վանքի գիտական գործունեությունն ու լուսավոր նպատակները Արևելքի

վերաբերմամբ՝ թույլ է տալիս նրան շարունակել իր գոյությունը: Միաբանությունը մինչև այժմ տոնում է այդ օրը՝ իբրև փրկության օր» (էջ 85):

Ժամանակակիցները հուշագրում են, որ Իտալիայի թագուհին մեծ հանրագիտակի երկրպագուն էր և հաճախ էր այցելում Ս. Ղազար. «Հ. Ալիշանի ամեն մի նոր աշխատությունը դուրս գալուց մի օրինակ ուղարկվում է թագուհուն: Եվ սա ամեն Վենետիկ գալուց այցելում է Ս. Ղազարի կղզին: Գալով վանքը՝ նա առաջ կարգադրում է անհանգիստ չանել ծերունուն, իսկ վերջը, վանքը շրջելուց հետո չդիմանալով, խնդրում է կանչել նրան իր մոտ:

-Հայր Լևոն², ինչպե՞ս ես դու կարողանում գրել այդքան մեծ գրքեր,- հարցնում է թագուհին մի անգամ:

-Ես ոչինչ չեմ գրում,- պատասխանում է Ալիշան՝ երեխայի նման շփոթվելով, կարմրելով,- ես միայն նյութեր եմ ժողովում» (էջ 86):

---

² Ղևոնդ հունարեն նշանակում է առյուծ-լեօն: Հ. Աճառյանը *Ղևոնդ* հատկանվան ընդարձակ բացատրությունը տալիս է Լևոն անձնանվան տակ (տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ.2, Ե., 1944, էջ 408):

Հարկ կա հատուկ նշելու, որ եվրոպական գիտնականները, եթե որևէ բացատրության կամ տեղեկության կարոտություն էին ունենում, անմիջապես դիմում էին Վենետիկի Մխիթարյաններին, մասնավորաբար հայր Ալիշանին³:

Մշակութային, հոգեկան, անձնային ընդհանրական հատկանիշներ են առկա Ղևոնդ Ալիշանի և Խրիմյան Հայրիկի միջև: «Երկու եկեղեցականք կան,- գրում է Ա. Արփիարյանը,- որոնց դեմքը նայելով՝ երբեք հայ մը չկշտանար հագենալ՝ Խրիմյան և Ալիշան»⁴:

Ավ. Իսահակյանը «Իմ հուշերից» գրքում անդրադառնում է Ղևոնդ Ալիշանի և Խրիմյան Հայրիկի հուշդիմանկարներին: «Երբ մեկնում էի Վենետիկից,-հուշագրում է Ավ. Իսահակյանը,- գնացի Ալիշանի մոտ՝ վերջին անգամ տեսնելու և հրաժեշտ տալու:

Օրհնեց ինձ, բարիքներ մաղթեց և ողջույն ուղարկեց Խրիմյան Հայրիկին:

---

³ Տե՛ս Ս. Շտիկյան, Ալիշանը հայ մտավորականների հուշերում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Ե., 1987, հ. 6, էջ 37-46:

⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

-Ինձմեն հարյուր օրով մեծ է ան,- ասաց Ալիշանը,- բայց կրսեն, որ շատ առույգ է, ձի կնստի. հարկավ այդպես է. ան Մասիսի հովին տակ կքնանա, Արաքսի ջուրը կխմե, Հայաստանի հացը կուտե, անոր հողի ուժը կառնե...»⁵:

Հուշերում նկարագրական խոսքը հեղինակները հյուսում են՝ կիրառելով լեզվաոճական այնպիսի հատուկ հնարներ, որոնք ձևավորում են հուշագրական տեքստի դիմապատկերային միջուկը: Այս տեսանկյունից կարող ենք առանձնացնել կառուցվածքային միավորներ, բառաշերտեր, որոնք ընդգծում են՝ ա. բնորդի արտաքին հատկանիշները, բ. գործողություններն ու արարքները, գ. ուղղակի (կամ անուղղակի) խոսքը և այլն:

Հ. Ալիշանի՝ հուշագիր Մ. Ջալյանի հետ երկխոսության մեջ կարդում ենք.

«-Յոթանասունինն տարիս լրացավ. «Ձեր» Խրիմյան ինձնից հարյուր օրով մեծ է,- ասաց նա (Ղ. Ալիշանը-ԱԳ) հնագետի ճշտությամբ:

-Ինչո՞ւ «մեր» և ոչ թե «ձեր», - նկատեցի ես:

-Ինչպե՞ս թե «մեր»:

---

⁵ Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Ե., 1977, էջ 14:

-Չէ՞ որ նա էլ տաճկաստանցի է:

-Այո՛, ճիշտ է,- պատասխանեց նա ծիծաղելով⁶:

Նկատելի է՝ այս երկու մեծերի մտերմությունը ցուցադրվում է հենց հուշագրության բնագրերում: Իմանալով Ղևոնդ Ալիշանի հարգանքը՝ Խրիմյան Հայրիկը հրաման է արձակում. «Ես վաղը կկարգադրեմ, որ անոր Մասիսի հողեն, Երասիսի ջրեն ու Հայաստանի ծաղիկներեն քիչ մը վերցնեն և փոքրիկ արկղով մը դրկեն Վենետիկ:

Ինչպես հետո իմացա, Հայրիկի կողմից ուղարկվել էր մի փոքր արկղ այդ արմաղաններով, բայց մինչ հասնելը, դժբախտաբար, սիրելի Նահապետը արդեն վախճանված էր եղել»⁷:

Երկու բնորդներին միաժամանակ հիշատակել է հուշագիր Տիգրան Նազարյանը. «Եթե հայության մեջ անկետայի ենթարկվեր, թե ո՞վ է ԺԹ դարու ամենախոշոր, ամենահեղինակավոր, ամենասիրելի, պաշտելի մարդը, որի խոսքը, կամքը, տենչանքը ու մտորումը համայն հայության բաղձանքի ամփոփումը իր սրտում-հոգում ամբարած լիներ,

---

⁶ Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 83:

⁷ Ավ. Իսահակյան, նույն տեղում, էջ 16:

անշուշտ, միաձայն երկու մարդի վրա կանգ կառնեին՝ Խրիմյան Հայրիկ (մինչև կաթողիկոսանալը) և Հայր Ղևոնդ Ալիշան»⁸:

Հուշագիրները Ղևոնդ Ալիշան բնորդի դիմանկարը կառուցել են տարբեր բառամիավորների նրբագծերով, որոնք գործածության առումով հետաքրքրական իրողություններ են վեր հանում: Ինչպես նշում է Լ. Եզեկյանը, «բառապաշարը ոճական սկզբունքներով խմբավորելիս նախ և առաջ անհրաժեշտ է հաշվի առնել յուրաքանչյուր բառի ոճաբանական բնութագիրը, նրա ոճական կիրառությունը, այլ կերպ ասած՝ նրա հուզարտահայտչական երանգավորումը, կիրառական հաճախականությունը»⁹:

Բառային մերձիմաստ շղթաներ ենք գատել առաջադիր հուշերի բնագրերից: Այստեղ շատ են կրոնական ըմբռնումները: Գաղտնիք չէ, որ բառապաշարի կրոնակեղեցական բառաշերտը մյուս բառաշերտերի համեմատությամբ ավանդապահ է և կայուն: Ժամանակի պատկերն ամբողջացնելու համար մեծապես գործածվում են

---

⁸ Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 163:

⁹ Լ. Եզեկյան, Րաֆֆու ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը (ըստ պատմավեպերի նյութերի), Ե., 1975, էջ 136:

ծիսական և կրոնական գրքերի անվանումներ՝ Ս. Գիրք, Ավետարան, Մաշտոց, Սաղմոսարան, Մեկնութիւնք, Ճաշոց և այլն: Գիրառվել են նաև այլ արտահայտություններ՝ քրիստոսախմոր¹⁰, Աստվածամայր, կրոնակից, այլակրոն, ժամասացություն, վարդապետական խուց, Վենետիկի Սուրբ Ղազար վանք, Սուրբ Երուսաղեմ, Խաչելության պատկեր, Համբարձումն ներկայացնող նկար, պահապան հրեշտակ, Աստուծո տաճար, սրբության սրբոց («Ինքն էր սրբության սրբոցի առաջին երկրպագուն»)՝¹¹ և այլն: Օգտագործված է նաև իրատական մի ասույթ («*Շերութիւն յոյժ ապականէ գմարդ*»), որն աղերս ունի սուրբգրային իմաստասիրական գրականությունից այն մեջբերման հետ, որն առկա է Սողոմոնի իմաստությունում. (հմմտ.՝ 3:17):

Այս բառամիավորներն ու արտահայտությունները բնութագրում են Ղ. Ալիշանին կամ գործածվում են Սուրբ Ղազարի գրամշակութային միջավայրը պատկերելու համար: Քննվող հուշերում առատ են *սեր, գիր, տուն, պետ, հայ* վերջնաբաղադրիչներով բառեր, ինչ.՝ աստվածասեր,

---

¹⁰ Տե՛ս Դ. Գյուրջինյանի «Քրիստոս» անվան բառակազմական արժեքը հայերենում» հոդվածը, «Էջմիածին», 1992, ԺԲ, էջ 50-56:

¹¹ Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 129:

մարդասեր, կրոնասեր, հայասեր, ազգասեր, ուսումնասեր, ժողովրդասեր, անփառասեր, լռասեր, մենասեր, հասարակասեր, հյուրասեր (հյուրասեր մենաստան) (սեր վերջնաբաղադրիչով բառերը հիմնականում բնութագրում են Ղ. Ալիշանին), հանրագիր, ձայնագիր, մատենագիր, խնդրագիր, երկաթագիր, ձեռագիր, սրբագիր, գրչագիր, գրատուն, մաքսատուն, սեղանատուն, զանգակատուն, խմբագրատուն, ձեռագրատուն («Երջանիկ կզգար ինքզինքը, երբ *ձեռագրատան* մեջ կգտնվեր»)¹² և այլն: Պետ վերջնաբաղադրիչով բաղադրություններ՝ տպարանապետ, ուսուցչապետ, սակավապետ, վարդապետ, ուսումնապետ և այլն: Գործածության հաճախականություն ունեն *հայ* վերջնաբաղադրիչով որևէ տեղի բնակիչ մատնանշող կազմությունները՝ թուրքահայ (թրքահայ), տաճկահայ, կովկասահայ, ռուսահայ, մաճառահայ (հունգարահայ) և այլն: Գործածական են *հայ(կ)* սկզբնաբաղադրիչով բառեր՝ հայապատում, հայագետ, Հայկարան և այլն: Հուշերում գործածական են *նվագահանդես* և *սզահանդես* կազմությունները. «Այս օրն հատկացած էր *նվագահանդեսի*»,

---

¹² Նույն տեղում, էջ 112:

«Սգահանդեսը տևեց մինչև կես գիշեր»¹³: Ակտիվ են նաև *նավ* և *նկար* արմատներով բաղադրությունները՝ նավահանգիստ, նավավար, նավամատույց, շոգենավ, լուսանկար, մանրանկար, Բագմանկար, յուղանկար և այլն:

Ղ. Ալիշանը բնութագրվում է *Ս. Ղազարու ոգի, խոհուն, մտածող, միշտ խորասուզված իր մեծ աշխատություններուն մեջ, ամբողջ հայության սիրելի, ճգնության խնկարան, դպրության թանգարան* արտահայտություններով:

Հուշագրության լեզվում կարևորվում են *հիշել* բայի իմաստաշարահյուսական հատկանիշները. «Կհիշեմ զինքն, որ երբ հիվանդ էինք, անտոնաձայն, լռիկ-մնջիկ կուգա մեր անկողնին քովն ամեն օր, կհոգա մեր առողջության համար, կքաջալերե զմեզ ու կխնամե իր ձեռքերովը»¹⁴: Հաճախական է հակոտնյա *չեմ հիշում*-ը. «Իմ վարժապետս մի երիտասարդ լեհաստանցի հայ էր, որի ազգանունը այժմ չեմ հիշում» (էջ 20):

Հուշագրության այս մետաբնագիրը շրջասությունների, թևավոր խոսքերի, առած-ասացվածքների շտեմարան է,

---

¹³ Նույն տեղում, էջք 59, 167:

¹⁴ Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 76:

այսպես. շրջասույթներ՝ *Ադրիականի թագուհի* - Վենետիկ «Մի քանի օրեր անցուցի ի Վենետիկ, այդ եզական քաղաքն, որ Ադրիականի նագելի թագուհին կոչված է իրավամբ» (էջ 67): *Ղարաբաղի թագ ու պսակ, հայության զարկերակ* - Շուշի «Թաթարը ածուխ ու մոխիր դարձրավ աննման Շուշին՝ Ղարաբաղի թագ ու պսակ, հայության զարկերակը» (էջ 165): Անգլիական առած՝ Time is money-Ժամանակը ոսկի է: Ich verstehe nicht (Իխ ֆեռշթեհե նիխթ)-«Ես չեմ հասկանում» և այլն:

Ղ. Ալիշանը հիսուն տարի իր կյանքը նվիրել է մեր պատմության ուսումնասիրությանը և այդ պատճառով էլ ստացել է *Նոր քերթողահայր* պատվանունը. «Եթե այդ բազմատեսակ գործերն էլ չլինեին, նա դարձյալ պիտի արժանանար *նոր քերթողահայր* կոչման»¹⁵:

Տեղին է հիշատակել Արփիար Արփիարյանի բնութագրումը. «Հ. Ղևոնդ վ. Ալիշան բանաստեղծ ըլլալե առաջ քրիստոնյա է, քրիստոնյա մը, որ կատարելապես խոնարհ է և կխորշի ամեն պատվե, ամեն փառքե» (էջ 43):

---

¹⁵ Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 42:

Ալիշան բնորդի դիմանկարի համեմատությունները զուգահեռվում են թռչունների հատկանիշների հետ: Քերովբե Չրաքյանը հուշագրել է Ալիշանին. «Խստակյաց կյանք կվարեր և թռչունի պես կսնաներ, ավանդապահ էր սովորություններուն և պահպանող վանական կարգ ու կանոնին»¹⁶:

Մեծ հանրագիտակի՝ Ղևոնդ Ալիշանի ներշնչող անունը դաջված կմնա հայ ժողովրդի հիշողության մատյանում այնքան ժամանակ, քանի կան հայն ու Հայաստանը: Բոլոր ժամանակներում էլ հնչել են նրա խոսքերը՝ քաղված հուշագրության բնագրից. «Շրջահայա՛ց եղեք, սիրեցե՛ք հայոց լեզուն, Հայաստան աշխարհը և սիրեցե՛ք միմյանց»¹⁷:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԺՀ-Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում, Ե., 1974:
Հ.-հայր:

Ս.-սուրբ: Վ.-վարդապետ:

---

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 227:

¹⁷ Ավ. Իսահակյան, նույն տեղում, էջ 14:

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ,
Մաշտոցյան Մատենադարանի
ավագ գիտաշխատող*

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԾՂՈՒԿ ԳԱՎԱՌԻ ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴԵՐՆ ԸՍՏ ԱԼԻՇԱՆԻ «ՄԻՍԱԿԱՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ

Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգին է վերաբերում Դ. Ալիշանի հերթական գլուխգործոց՝ «Միսական» աշխատությունը¹: Ըստ Ալիշանի, քաջակորով սյունեցիները հմուտ էին թե՛ ռազմական գործում, թե՛ ազգային արժեքների պահպանության մեջ, այդ է պատճառը, որ Սյունիքն օտար

---

¹ Դ. Ալիշան, Միսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893 (այսուհետև այս աղբյուրից արված հղումները շարադրանքի մեջ փակագծերում):

հարձակումներին ամենաուժեղ և երկար դիմադրությունն է ցույց տվել:

Ինչպես այլ, այնպես էլ **«Միսական»** աշխատության մեջ հեղինակն իր քննությունը խարսխում է ժամանակի գիտաբանասիրական հենքի վրա: Պատմագրական, գրական, ճանապարհորդական ամենատարբեր հրապարակումների համադիր քննությամբ տալիս Սյունիքի հնարավորինս ճշգրտված պատմաաշխարհագրական բնութագիրը հին ժամանակներից մինչև իր ապրած դարաշրջանը: **«Միսականը»** Սյունիքի պատմության վերաբերյալ ամենաամբողջական և հանրագիտարանային արժեք ունեցող աշխատությունն է²: Սյունիքի պատմության (ուստի և Ծղուկ գավառի³) քննության համար **Ալիշանն օգտագործել**

---

² «Միսականը» որպես հիմնական աղբյուր կիրառված է պատմական Հայաստանին և Սյունիքին վերաբերող բոլոր ուսումնասիրությունների մեջ. տե՛ս **Գր. Գրիգորյան, Ս. Հարությունյան**, Սյունիքի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Բուհական համառոտ դասընթաց, Երևան, 2001, 316 էջ: **Ստեփանոս Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, Թարգմանությունը ներածությունը և ծանոթագրությունները **Ա. Ա. Աբրահամյանի**, Երևան, 1986, 613 էջ (մեջբերումներն արված են այս բնագրից. այսուհետև՝ «Օրբելյան»):

³ Ղ. Ալիշանի հաղորդած տեղեկություններն այնքան առատ են, որ Սյունիքի ամեն առանձին գավառ կարող է մի առանձին ուսումնասիրության նյութ դանալ, ծավալի ուռճացումից խուսափելու պատճառով վերցրել ենք միայն Ծղուկ գավառը:

Է միջնադարի մատենագրությունն ամփոփող տպագիր և ձեռագիր հսկայական նյութ, ինչով և պայմանավորվում է քննվող աշխատության աղբյուրագիտական արժեքը: Հիմնական տեղեկությունները քաղում է Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատությունից, գիտականորեն հիմնավորում է պատմիչի հղած վավերագրերի դերը՝ համադրելով մատենագրական տվյալների հետ: Այդպիսի մի հետաքրքիր դրվագ է Սյունյաց Պելուծավր (Պելուծավր – Ղ. Ա.) Սյունեցու անձի հարցը: Հայալեզու աղբյուրները չեն ավանդում քաջակորով այս նահապետի անունը, որ քրիստոնեության ջերմեռանդ պաշտպաններից էր և Տարոնում պայքարում էր հեթանոսների դեմ: Նրա անձի մասին լրացուցիչ տեղեկություններ է հաղորդում վրացական մի ժամանակագրություն, որ մատնացույց է անում Ալիշանը. «Պատմիչ մի Վրաց յիշէ, ոչ գիտեմ զսա, թէ զայլ ոք ժամանակակից՝ օտարածորթ իմն անուամբ՝ Պելուծավր Սիւնեցի, առնթերակայ գտեալ փոխման սրբոյ կուսին Նունեայ, յամի 332»⁴ (էջ 10):

---

⁴ Լեոնտիոս Ռուիսեցի, Վրաց թարագատրների եւ նախահայրերի ու

«Միսական» աշխատությունը բնութագրում է Ղ. Ալիշանին որպես **աղբյուրագետի՝ ձեռագրագիտական, բնագրագիտական քննություն անելու իր հմտություններով:** Ստ. Օրբելյանի Պատմության մեջ Ալիշանը կարևորում է հատկապես մատենագիտական արժեք ներկայացնող փաստերը: Պատմիչն իր կիրառած վավերագրերի, եկեղեցիներում պահպանվող ձեռագրերի մասին հաճախ ձեռագրագիտական արժեք ունեցող տեղեկություններ է հաղորդում, որոնք «Միսականում» հղված են ամբողջությամբ: Ահավասիկ՝ «Տեսեալ գայս (Գիր վճռի ի շրջակա սահմանին Տաթևոյ) ամենայն նամակ վճիռ ձեռագիր իւրեանց իսկ զշնորհացն, **հնացեալ եւ ծայրատեալ, գոր ի բազմացն զսական կարացաք ընթեռնուլ. եւ վասն երկարութեանն տաղտկութիւն համարեցաք լսողացոյ:**»

Ծղուկ գավառի եկեղեցիներն ու վանքերը ներկայացնելիս ամեկարևոր տեղը հատկացնում է **վիմական արձանագրություններին.** այս առումով նույնպես «Միսա-

---

տոհմերի պատմութիւնը (տե՛ս **Գր. Լ. Մելիքսեթբեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Մաս Ա, Երևան, 1934). Վրաց Սալոմե Ուջարմեցի թագուհու հետ այս իշխանը ներկա է գտնվել վրաց առաքելուհի Նունեի մահվանը և գրի առել նրա կենսագրությունը, անդ, էջ 174:

կան» աշխատությունը սկզբնաղբյուրի արժեք ունի, և Դիվան հայ վիմագրության շարքի հիմնական աղբյուրներից է⁵:

«Միսականը» **սկզբնաղբյուր է մի շարք հիշատակարանների համար.** հրատարակված հատորներում Ա. Մաթևոսյանը, Լ. Խաչիկյանը, Վ. Հակոբյանը մի շարք հիշատակարաններ ընդօրինակում են պարզապես Ալիշանի այս ուսումնասիրությունից⁶:

Պատմամշակութային ընդհանուր նկարագիրը տալուց հետո հեղինակը Սյունյաց աշխարհը քննում է գավառ առ գավառ, որոնց մեջ կարևորագույն դերը պատկանում է Ծղուկին: Այդպես էր ընկալում գավառս և Ստ. Օրբեյանը՝ Սյունիքի պատմությունն սկսելով հե՛նց Ծղուկից, թեև աշխարհացույցում այն յոթերորդն է: Հետևելով Ստ. Օրբեյանին, գավառի անվան ծագումն Ալիշանը կապում է գավառապետի անվան հետ, որ Միսակյան հայկագուհիներից էր, սակայն առարկում Ստ. Օրբեյանի Պատմության մեջ հիշատակված **Ծղակ** (Ծղկայ՝ սեռական հոլովածնից) ձևի

---

⁵ Միսական, Հավելված:

⁶ Հիշատակարանների հրատարակության ընթացքին Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագրացուցակի միայն առաջին հատորներն էին տպագրված. շատ ձեռագրեր հիշատակարաններ հասանելի էին միայն Ալիշանի աշխատության միջոցով:

դեմ⁷: Գավառը կոչվել է նաև Սյունիք կամ Սիսական. «Եւ զի սա էր բուն գահ Սիւնեաց, ապա եւ յատկաբար կոչի յոմանց ի նախնեաց Սիւնիք եւ Սիսական գաւառ զոր յետինք այլայլեալ կոչին Սիսիան» (էջ 207): Ծղուկը (Սիսիան) նախ ռազմավարական նշանակության գավառ էր, այդ է պատահաբար Ստ. Օրբելյանը կարևորում էր Արշակունիների կողմից սյունեցիներին արտոնված իրավունքները⁸. այս տեղեկություններն ընդունում է նաև Ալիշանը, և Սիսիան անվան հին հետքերը տեսնում Մեսրոպ Վայոցձորեցու (Ժ. դար) Ներսեսի Վարքի մեջ պահպանված Գահնամակի 20-րդ

---

⁷ «Ծղուկ գաւառ՝ անուանեալ ի Ծղկայ գաւառապետէ». տե՛ս Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւնն տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 6: Աշխարհաբար բնագրում այս տարբերակումը չի արտացոլվում: **Ծուլուկու** տեղանվան հետ կապված ստուգաբանության մասին տե՛ս Օրբելյան, ծնթ. 14, էջ 408:

⁸ Արշակը... **հրաման է տալիս Սիսականներին՝ լինել հրամանատար արքունի բոլոր զորքերին, թագավորության երկրորդը** և պատերազմով շարունակ դեմ կանգնել Հոնաց դռանը, Օրբելյան, էջ 72:

համարով վկայակոչված «Միսանեանք»⁹ անվան մեջ: ԺԳ. դ.-ից ավելի հաճախ հանդիպում է Ռոբոտան անվանումով¹⁰:

Ծղուկը երկար ժամանակ համարվել է Սյունյաց աշխարհի գիտամշակութային կարևորագույն կենտրոնը. այստեղ են հաստատված Շաղատ կենտրոնը՝ Սյունյաց վարդապետարանով, Վաղատնո, Սյունի¹¹, Տաթևի վանքերը, Հարանց անապատը, որոնց համակարգված քննությունը հայագիտության մեջ առաջին անգամ անում է հեղինակը: Սյունիքի կին և տղամարդ գործիչներին տեսնում ենք գավառի (և ոչ միայն) ամենատարբեր մասերում բազմաբնույթ գործունեություն ծավալելիս: Տաթևի համալսարանի լավագույն սասները, մեծահարուստ մեկենասները ցրվել են Հայաստանի ողջ տարածքով՝ գիտության լույսը տարածելով հայրենիքում և նրա

---

⁹ Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, Մեսրոպ Վայոցձորեցի, Մեսրոպայ երիցու Վայոցձորեցոյ պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Հայոց հայրապետի, առաջաբանը և բնագիրը՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 682:

¹⁰ **Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրությունը, Երևան, 1968, էջ 205:

¹¹ Ղ. Ալիշանը թեաքար նույնացնում է Վաղատնո և Սյունի վանքերը, որը սխալ է:

սահմաններից դուրս¹²: Սյունիքի գիտական ակունքները կապված են Մեսրոպ Մաշտոցի հետ. նրան այստեղ սատարել են Սյունյաց տեր Վաղինակը, Կորյունի վկայությամբ՝ Վասակ Սյունի իշխանը:

Ծղուկ գավառի կենտրոն **Շաղատ քաղաքավանը** Սյունյաց գահագլուխ իշխանների և եպիսկոպոսապետի նստավայրն էր մինչև 9-րդ դ.՝ մինչ Սյունյաց պայազատ Վասակ նահապետը հաստատեց գահը Վայոց Ձորում և եպիսկոպոսական աթոռը Շաղատից տեղափոխեց Տաթև: Ալիշանը ենթադրում է, թե սկզբնական շրջանում Սյունյաց թագավորության մայրաքաղաքը եղել է Ծղուկում: Շաղատի ունեցած մշակութային դերի արձագանքները գտնում ենք Ստ. Օրբելյանի (ԼԳ.) և Մովսես Կաղանկատվացու պատմություններով (Գ, ԺԹ) մեզ հասած **Պետրոս Սյունեցի Քերթովի** Բաբիկ Սյունու մասին հյուսված **«Ճան ներբողեանի»** հատվածներից¹³: Ալիշանն առանձնացնում է

---

¹² **Անաստաս** վարդապետի «**Վասն վանորեից որ յԵրուսաղէմ**» աշխատության մեջ հիշատակված է, որ սյունեցիները Երուսաղէմում հինգ վանք են կառուցել, Հայապատում, Պատմիչք եւ պատմութիւնք հայոց ի Հ. Ղեւոնդեանց Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1901, էջ 227-228:

¹³ Ն. Աղոնցը ապացուցում է, որ Օրբելյանը շփոթել է ժամանակով իրար մոտ կանգնած Բաբիկների. մեկը Շապուհի արքունիքում ըմբոստացած և

այս պատմության մատենագիտական արժեք ունեցող փաստերը, որոնք կապված են եկեղեցական սպասքի հաշվառման, պահպանման, տեսակավորման, գաղտնարանների և այլ խնդիրների հետ¹⁴: Անդովկ Սյունին թե՛ Շապուհի գանձարանից զավթած ամբողջ ավարը, թե՛ եկեղեցիների ողջ հարստությունն ամբարում է Շաղատի «քարակոփ գմբեթավոր» եկեղեցում, որը Բաբիկ Սյունու հրամանով կոչվել է Մայր եկեղեցի¹⁵: Այս հարստությունների տեղում գոյանում է արհեստական բլուր, որը հետագայում մի հրաշքով հայտնաբերում է Սյունյաց Բաբիկը: Շաղատի եկեղեցու հայտնությունն այդուհետ նշվում է որպես Սյունյաց աշխարհի մայր եկեղեցու օր: Հետաքրքիր փաստ է հաղորդում Օրբելյանը, որը չի վրիպում Ալիշանի ուշադրությունից. «Բացելով Ստեփանոս Նախավկայի սուրբ եկեղեցու դռները՝ տեսնում են բազմաքանակ ոսկե և արծաթե խաչեր, բազում պատվիրանագրքեր, Սյունիքի բոլոր եկեղեցիների ուրիշ սպասքներ՝ **յուրաքանչյուրը իր**

նրան հակառակված Անդովկի որդի Բաբիկն է. Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 307-308:

¹⁴ Օրբելյան, էջ 62:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 84-85:

գյուղաքաղաքի գրությամբ, ինչպես նաև սուրբ ու պատվական նահատակների անթիվ ու անհամար նշխարները, որոնք մնացել էին եկեղեցիների պատերի մեջ»¹⁶: Հայտնի է, որ հիշատակարանների ծագումը կապվում է ավելի ուշ շրջանի հետ: Եթե վերոնշյալ վկայությունը Օրբելյանի խմբագրումը չէ, ապա ապացուցում է, որ եկեղեցական սպասքն ու գույքը (իսկ ձեռագրերը նույնպես դրա մասն էին), ցուցակագրվել, ցանկագրվել են:

Շաղատի զարդը Սյունյաց վարդապետարանն էր. Ալիշանը վստահ չէ վարդապետարանի հիմնական գործառույթի հարցում՝ «որպիսին ինչ էր, նոյն իսկ եպիսկոպոսարանն կդերանոց, եթէ զատ ուսումնարան, ոչ ունիմ ասել ստուգի» (էջ 208), սակայն ավանդությունն ու Սյունյաց պատմիչները վարդապետարանի գործունեությունը կապել են Սահակի և Մեսրոպի անվան հետ, ինչպես Օրբելյանն է վկայում, «Սուրբ Սահակի և Մեսրոպի կողմից վերապահված էր նրանց վարդապետներին թարգմանություններ կատարել և մեկնաբանել, լինել հայոց բոլոր վարդապետների

---

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 90:

պարագլուխ և առաջատար»¹⁷: Սյունյաց վարդապետարանի հիմնադիր է համարվում Անանիա եպիսկոպոսը, որ Բենիամինի հետ միասին սատարեց Մաշտոցին կրթական գործի կազմակերպման մեջ¹⁸: Սահակը «շրջում էր բոլոր տեղերում, ուղղում և լրացնում էր եկեղեցու կարգերը, Մեսրոպի աշակերտ Անանիային էլ, որ թարգմանիչ էր ու առաքինությամբ լի, ձեռնադրեց Սյունիքի եպիսկոպոսության համար»¹⁹: Բենիամինը նույնպես թարգմանիչ-մանկավարժ էր և Մեսրոպին օգնեց Աղվանից աշխարհում գրեր ստեղծելու, կարգեց թարգմանության և մանկավարժության գործին (էջ 98): Ե.-Ջ. դդ. հայտնի են Պետրոս և Վրթանես Քերթոզների անունները²⁰: Որ է դարում Հայաստանում հայտնի էին նաև այլ վարդապետարաններ, վկայում է հետևյալը. Կոմիտաս կաթողիկոսը (615-628 թթ.) «շրջանցելով կաթողիկոսարանի բոլոր վարդապետարաններին, այլև Արշարունիքում գտնվող հայոց վարդապետարանը, որտեղ Հայաստանի

---

¹⁷ Օրբելյան, էջ 135: Ղ. Ինճիճեան, Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. երրորդ, Վենետիկ, 1835, էջ 87-88:

¹⁸ Վ. Ալեքսանյան, Անանիա եպիսկոպոս Սյունեցի (5-րդ դար), «Էջմիածին», 1999, էջ 69-76:

¹⁹ Օրբելյան, էջ 98:

²⁰ Վ. Ալեքսանյան, Սյունիքի եպիսկոպոսությունը VI դարի կեսին, «Էջմիածին», ԾԸ (Ժ), 2000, էջ 92-100:

ճարտարներն ու գիտունները հավաքել էին մանուկներին», իր եղբորորդի Թեոդորոսին ուսման մեջ հմտանալու նպատակով ուղարկում է Սյունյաց վարդապետարան՝ Մաթուսաղայի մոտ կրթություն ստանալու: Արդեն Ը. դ. այս վարդապետարանում ենք տեսնում Մովսես եպիսկոպոսի աշակերտ Ստեփանոս Սյունեցուն²¹, որի քույրը՝ Սահակդուխտը, նույնպես հմուտ էր երաժշտության մեջ և սովորեցնում էր շատերին²²: Ը.-Թ. դդ. Հայաստանի վարդապետարանների կրթական բարձր մակարդակի մասին է հիշատակվում **Մաշտոց Եղիվարդեցու** «Առ տեր Գեորգ Հայոց վասն Սիւնեաց խաչին, թէ է՞ր աղագաւ տուաւ» մի թղթում ²³: Թ. դ. վերջին – Ժ. դարասկզբին, երբ աթոռանիստը

---

²¹ **Օրբելյան, ԻԳ.**, էջ 121-123: **Գ. Զարբհանալեան**, Հայկական դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 489-98: **Մեսրոպ Գ. Գրիգորեան**, Ճշդումներ եւ յաւելումաճք Ստեփանոս Իմաստասէր Սիւնեցոյ կենսագրութեան եւ գրութեանց մասին, «Հանդէս ամսօրեայ», առանձնատիպ, էջ 438-459:

²² **Օրբելյան**, էջ 152:

²³ «Արարատ», 1902, Մայր Աթոռի «Գիրք թղթոց» ձեռագիրների մեջ ամբողջությամբ անտիպ մնացած թղթեր, էջ 749. «...Նորոգէր Հայաստան եկեղեցիքս ըստ բազմամարտ շինութեան նախանձեալ, եւ պէսպէս ուսմանց առատութիւնք եւ արուստաւորք եւ դպրոցք կանգուն էին յաշխարհիս եւ յոյն բարբառոյն տեղեկագոյն եւ զիւզաշուրթն նոցին թարգմանէ յոլով կային»:

Շաղատից տեղափոխվում է, «ծովացյալ փիլիսոփաների» վայր է դառնում Տաթևի վանքը:

Օղուկ գավառի մշակութային կյանքում կարևոր դեր ունենր **Անգեղակոթը**: Ալիշանին հայտնի է միայն այս գյուղաքաղաքի «շէն եւ ընդարձակ» լինելը, եկեղեցի ունենալը: Հեղինակը «հոչակաւոր գեղս Անգեղակոթ»-ի մշակութային բնութագիրը հյուսում է ընդամենը ԺԵ. դարի 3 ձեռագրերի հիշատակարանների հիման վրա, որոնք մեր ճշտումներով ՄՄ 3756 (1459 թ.), 1569 (1431 թ.)²⁴ և 7968 (1459 թ.) ձեռագրերն են: Այս ձեռագրերի միջոցով Ալիշանը պարզում է Անգեղակոթի Ս. Սարգիս, Ս. Լուսավորիչ եկեղեցիները²⁵: Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվում են Անգեղակոթում գրված այլ ձեռագրեր, որոնք հայտնի չեն Ղ. ԱԼիշանին և հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում գյուղիս հոգևոր միջավայրի մասին: Ալիշանի հիշատակածներից ավելի վաղ՝ 1371-8 թթ., Մատթէոս գրչի

---

²⁴ ԺԵ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն առաջին (1401-1450), Կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1956, էջ 409 (այսուհետև՝ Յիշք, ԺԵ. կամ ԺԴ.):

²⁵ Ս. Ստեփանոս, Ս. Աստվածածին, Ս. Հագարափրկիչ. տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ. Խ. Հակոբյան, Մտ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ. Բարսեղյան, հ. Ա, Երևան, 1986, էջ 285:

գրած Հարանց վարք ամփոփող կարևոր ձեռագիր (ՄՄ 2680) խոսում է Անգեղակոթում զարգացած կրթական միջավայրի մասին: Այս Մատթեոսը ոչ այնքան ընդօրինակող է, որքան գրող-խմբագրող, որովհետև քաջ գիտակցում է, որ քաղածո ընդօրինակում է բովանդակությամբ նմանը չունեցող ձեռագիր²⁶: Այս հիշատակարանով պարզվում է նաև Շաղատի տակավին անհայտ եկեղեցու անունը՝ Ս. Գրիգոր:

Կարևոր ենք համարում նաև ՄՄ 3713, 1422 թ. «ի հռչակատր գեղս Անկեղակութ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս»²⁷**Առաքել Սյունեցու** ինքնագիր Աւետարանը, որի հիշատակարանը ցույց է տալիս, որ 1422-ին՝ կյանքի վերջին տարիներին, Առաքել Սյունեցին այլևս չէր

---

²⁶ Յիշք., ԺԴ., կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 526: Մայր ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Հ. Ը., խմբագրութեամբ Գ. Տէր-Վարդանեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեան, Երևան, 2013, էջ 1152-1160 (այսուհետև՝ Ցուցակ ՄՄ). **«Եւ մեղսամակարթ անձամբ գրեցի զսայ հաւաքելով ի համարէն աշխարհաց, ի բազում սուրբ գրոց: Զոր քաջ գիտէք, զի ոչ գոյ ի մի վայր այսքան ամենալի՝ եւ անուշահամ, զմայլեցուցիչ եւ ծաղկափթիթ բուրաստան՝ լի կենդանի անմահական բանիւք եւ վարուք աստուածահաճոյ սուրբ հարցն...»:**

²⁷ Յիշք., ԺԵ., Ա., էջ 292-3:

պաշտոնավարում, այլ զբաղվում էր գրչությամբ²⁸: Եվս մեկ ձեռագիր Աւետարան՝ ՄՄ 6401, 1428 թ. ընդօրինակում է Մովսես Անկեղակութեցին: Ալիշանը կարևորում է Անգեղակոթի մելիքությունը՝ որպես ԺԷ. դարի ազատագրական պայքարի օջախ Մելիք Շաֆռազի և Իսրայել Օրու գործուն մասնակցությամբ:

Այսպիսով՝ Ալիշանի՝ Անգեղակոթի մասին հաղորդած մատենագիտական տվյալները և պահպանված ձեռագիր աղբյուրները ցույց են տալիս՝ **Ծղուկ գավառի Անգեղակոթ գյուղաքաղաքը եղել է գավառի հայտնի կենտրոններից 14-15 ըդ դդ. կեսերից. այդ դերով էր պայմանավորված նաև ավելի ուշ՝ Հայաստանի համար ճակատագրական ԺԷ. դարում, Անգեղակոթի մելիքության ազատագրական պայքարի օջախ դառնալը:**

Վաղադին գյուղն իր համանուն վանքով հայտնի է միջնադարի հայ մատենագրության մեջ՝ որպես Հովհաննես Որոտնեցու ծննդավայր, որի պատճառով և վանքը հայտնի է

---

²⁸ Պոտուրյանը տեղյակ չէ այս հիշատակարանի մասին, քանի որ 1422-ից հետո Առաքել Սյունեցու կյանքի մանրամասները նրան անհայտ են. Առաքել Սիւնեցի եւ իւր քերթուածները, Ուսումնասիրութեամբ հրատարակեց **Մկ. Պոտուրեան**, Վենետիկ, 1914, էջ ԺԵ-ԺԶ:

նան Որոտնավանք անունով: Ալիշանը հաղորդում է, թե այն կոչվել է նան Կարմիր վանք (էջ 219): Վաղադնի վանքի պատմության հիմնական աղբյուրը կրկին Ստ. Օրբեյանի Պատմությունն է, ըստ որի վանքի տարածքում տակավին Լուսավորչի ժամանակներից եղել է եկեղեցի ս. Գրիգոր անունով, որը նորոգել կամ նրա մոտ նորն է կառուցել ոմն Ստեփանոս վարդապետ²⁹: Այս վանքում՝ «ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետին», 1385ին Գրիգոր Տաթևացն հեղինակել է **Եսայու մեկնությունը** (ՄՄ 46, ինքնագիր): Այս գյուղից էր նան Գրիգոր Տաթևացու Գալուստ անունով աշակերտը: Այբանով սահմանափակում է Վաղադնո վանքի մասին իր տեղեկությունները Ալիշանը, սակայն ձեռագիր աղբյուրները լրացնում են Ալիշանին: Առաքել Սյունեցու կյանքի մի ողբերգական դրվագ կապված է այս վանքի հետ: Առաքել Սյունեցու միակ Բարսեղ եղբայրը, օգնական չունենալով, ինքն է ողջ գրանյութը պատրաստում և 1393 թ. ընդօրինակում Ավետարան: Կաթողիկոսի մոտ ուղևորվելիս ավագակային հարձակման է ենթարկվում և նահատակվում:

---

²⁹ Տե՛ս Դիւան հայ վիմագրության, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ., Բարխուդարյան, Երևան, 1960. «Ես՝ Ստեփանոս, հիմնարկեցի ՆԽ. /// զկեղեցի ... ով սուրբ», էջ 99:

Առաքել Սյունեցին երկար ժամանակ փնտրել է եղբոր դին, գտել և նշարներն ամփոփել Վաղադնի Ս. Կարապետի դռների սեւերի մոտ, նրա ձեռքով գրած Ավետարանն ամբողջացրել է, ծաղկել, լրացրել ցրվացանկերը 1407 թ.³⁰: ժամանակին Վաղադնի վանքով է անցել է Թովմա Մեծովեցին և Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցի» ինքնագրի հիշատակարանում (ՄՄ 9247) որպես ականատես խոսում է այստեղ վախճանված Ներսես Որոտնեցու մասին³¹:

Որպես Սյունիքի նշանավոր վայր և իշխանանիստ ամրոց **Որոտն** բերդը հիշատակվում է տակավին Եղիշեի կողմից (Գ եղանակ), այն հիշված է 906 թ. Տաթևի վանքի սահմանները հաստատող կալվածագրի մեջ: 1000 թ. Սյունյաց թագուհի Շահանդուխտը, իր ամուսին Սմբատի հրամանով, հիմնում է այստեղ եկեղեցի՝ կոփածո քարերով, իսկ 1007 թ. նրա կրտսեր որդի Սևադան կառուցում է Ս. Կարապետ եկեղեցին և նրա արևմուտքում՝ սրահ: Որոտնը միջնադարի հայ մատենագրության մեջ առավելապես հայտնի է որպես Հովհան Որոտնեցու ծննդավայր:

---

³⁰ Յիշք. ԺԴ, էջ 602:

³¹ Յիշք. ԺԵ, Ա, էջ 78:

Ալիշանը բարձրացնում է **Հովհան Ռրոտնեցու Օրբելյան լինելու խնդիրը** և թեաքար նրան Օրբելյան է համարում: Այստեղ առկա է շփոթություն, որի մասին ակնարկում է հենց Ալիշանը: Տարբեր անձեր են Ռրոտնեցու հայրը՝ Ռրոտանի տեր Իվանեն, և Օրբելյաններից ծագած Իվանե Բուրթել Օրբելյանը³²: Ալիշանն ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրում է Ռրոտնեցու կենսագրության մի քանի կարևոր փաստերի վրա, ըստ իր ձեռքի տակ եղող Տաթևացիու ինքնագիր ներբողյանի³³.

ա. Ռրոտնեցու անունը վառ պահած նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին երբեք իր ուսուցչին **որպես Օրբելյան չի հիշատակում**. «Ազատ պայազատ յազնէ Սիսական բնիկ Հայկազնի» (էջ 219):

բ. Ռրոտնեցու կենսագիրներն ուղղակի փաստում են, թե Գլաձորի համալսարանի գործունեության դադարեցումից հետո սաների մի մասի հետ տեղափոխվել է Հերմոն, ապա՝ Ռրոտնավանք և այնուհետև՝ Տաթև: Ալիշանը ենթադրում է,

---

³² **Լ.Խաչիկյան**, Մյունխենի Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը, «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 9, Երևան, 1969, էջ 178-179:

³³ Այս և հաջորդ տեղեկությունները հավանաբար քաղված են Ալիշանին հայտնի ինքնագիր ներբողյանից, որի աղբյուրը պարզել չի հաջողվել. նմանահանությունը տե՛ս, Սիսական, էջ 219:

թե նրան **հրավիրել են** Տաթև. «Որ եւ զվիճակ Միւնեաց *յաջորդեալ* (ընդգծումը՝ Ղ. Ա.) փառաց ի փառս գերագանցեալ», իսկ ինքը հրաժարվել է «կամ առ ակնածութեան կամ առ անզբաղ պարապելոյ ի մակացութիւնս եւ յաղօթս»³⁴.

գ. Դեպի Երուսաղէմ ուխտագնացության ժամանակ «վիճաբանի ընդ քաղկեդոնականաց եւ յետ մահուան Դաւթի թագաւորի Վրաց, երթայ յուխտ Երուսաղէմ» (էջ 219):

դ. **Ավարտում է Տաթևի զանգակատան շինությունը** և ըստ Ալիշանի հանդիսավոր խոսք ասում ³⁵: Ալիշանն այս ճառի մեջ զանգակատան շինարարության մասին, սակայն, ակնարկ չի տեսնում (ծնթ. 1, էջ 220):

ե. 1378 թ. մի հիշատակարանի մեջ Որոտնեցին հիշատակվում է մեկը. «Որ ունի զվիճակս Հաղբատայ եւ է սպասաւոր Ս. Նշանիս» (էջ 220): Որոտնեցու հոգևոր նկարագիրն Ալիշանը ներկայացնում է ըստ Վենետիկում

---

³⁴ Ա. Սարգսյան, Հովհան Որոտնեցու կյանքն ու գործունեությունը. http://ysu.am/files/01A_Minasyan.pdf

³⁵ Վիմական արձանագրություններն այս մասին լռում են: Ճառի խորագիրը՝ «Յովհաննու Որոտնեցոյ ասացեալ ի յարհնութիւն նորակերտ շինուածոյ տաճարին և զանկակատանն առաքելական աթոռոյ վանիցն Ստաթէի, որ է գլուխ և աթոռ Միւնեաց վիճակին, ի բանն, որ ասէ՝ Տէր ի տաճար սուրբ իւրում, Տէր յերկինս յաթոռ իւրում»:

պահվող Պետրոս Արագոնացու Գիրք առաքինութեան ձեռագրի (Վենետիկ հմր. 241)³⁶ , որի գրիչը Որոտնեցու Մելքիսեդ անունով աշակերտն է: 1376-ին, երբ «վանքերս ամենայն ամայի եղեն», նա «վերստին զարդարեաց զեկեղեցի, եւ սնուցանէր զմանկունս Սիոնի»:

Այսպիսով՝ ձեռագիր և տպագիր աղբյուրների համադրությամբ Ղ. Ալիշանը ոչ միայն ներկայացնում է Տաթևի գիտական կյանքում նշանակալի դեր ունեցած երևելի վարդապետի՝ Հովհան Որոտնեցու կյանքն ու ստեղծագործությունը, այլ նաև լրացուցիչ, մեզ տակավին անհայտ տեղեկություններ է հաղորդում:

Ծղուկ գավառի պսակը Տաթևի վանքն է³⁷, որին Ալիշանն անդրադարձել է «Սահմանք Տաթևոյ», «Տաթև», «Տաթևոյ վանք եւ եպիսկոպոսարան» բաժիններով: Հեղինակին կասկածելի և անհավանական է թվում Տաթևի՝ Եվստաթեոս անվան հետ կապված ստուգաբանությունը երկու

---

³⁶ Տե՛ս Յուզակ Վենետիկի, հ. Ը., էջ 532-534: Յիշք. ԺԴ., Հիշատակարանը, որի աղբյուրը Սիսականն է, խիստ պակասավոր է:

³⁷ Ծղուկի այլ սրբավայրերի համեմատ սա ամենից հայտնին և ուսումնասիրվածն է: Տաթևից հասած ձեռագրերի քննությունը տե՛ս, **Օննիկ Եզանեան**, Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, խմբ. Գեորգ Տեր-Վարդանեան, Երևան, Նայիրի, 2014, էջ 50-61:

պատճառով. ա. Ստ. Օրբելյանը, որ այդքան մանրամասնորեն կանգ է առնում Սյունյաց աշխարհի տեղագրության վրա, մանրամասնորեն անդրադառնում այստեղ ամբարված սրբություններին, չի անդրադառնում Եվստաթեոս անվանը: Բ. Թեև ավանդությունը Եւստաթեոսին կապում է Թադեոս առաքյալի հետ³⁸, այնուամենայնիվ, սա Ալիշանին կասկածելի է թվում, քանի որ ոչ Հայսմավուրքներում, ոչ պահպանված նշխարների մեջ Եվստաթեոս անվան որևէ հիշատակություն չկա³⁹. «Ինձ ամենեւին հայկական եւ հին թուրի անունդ **Տաթեւ**, եւ հաւանօրէն երիցագոյն քան զԺամանակս քրիստոնէութեան. երաշխաւոր հնութեան եւ հայութեան է եւ այն, որ Ներսիսեան գահնամակի ընդ բարձրականսն դասին եւ **Տաթեւեանք**» (էջ 224)⁴⁰: Ոչ միայն հին այլ նաև հայտնի վայր է եղել Տաթևը, Ալիշանին օրինաչափ է թվում, որ առաջին տաթևացիների անունները մեզ չեն հասել. «չեն ինչ զարմանք,

---

³⁸ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 151:

³⁹ Նույնը՝ **Ղ. Ալիշան**, Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 23:

⁴⁰ Հմմտ. Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, Մեսրոպայ երիցու Վայոցձորեցոյ պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Հայոց հայրապետի, էջ 685:

զի ահա եւ այլ բազում եւ հռչակագոյն եւս տեղիք Սիւնեաց՝
թաքուն մնացին» (էջ 224): Եպիսկոպոսական աթոռի
Տաթևում հաստատվելն անուղղակիորեն հուշում է
հեղինակին, թե նախկինում այստեղ մեհենատեղի է եղել, որը
հետագայում դարձել է սրբարան կամ վանատուն (էջ 225):
Տաթևի մասին հիմնական աղբյուրը Ստ. Օրբելյանի
Պատմության ԼԹ.-ԽԳ. գլուխներն են, որոնցում
հիշատակված վավերագրերի հիման վրա Ալիշանը հյուսում
է այս վանական համալիրի պատմությունը: Տակավին
Ներսեսի և Սահակի օրերից բարձր քարաժայռի վրա
եկեղեցի կար՝ անշուք ու անտաշ քարերով կրաշաղախ շար-
վածքով, որտեղ սակավաթիվ կրոնավորներ էին բնակվում
մշտաջան ճգնությամբ⁴¹: Այս տեղն են Սյունիքի
Եպիսկոպոսներն իշխաններից խնդրում և հաստատում
Սյունյաց իշխանների կողմից խնամքով ժողովված
սրբություններ՝ Բաբկենյան խաչը⁴², Հովհաննեսի և
Ստեփանոս Նախավկայի, տասնմեկ առաքյալների ու սուրբ
Գրիգորի նշխարները, սուրբ Հռիփսիմեի աջը, սրբուհի

---

⁴¹ Օրբելյան, էջ 194:

⁴² Նույն տեղում, էջ 194:

Աստվածածնի մազերը: Տաթևի վերաբերյալ Օրբելյանի, ուստի և Ալիշանի բուն պատմությունն սկսվում է տեր Դավթի կողմից Տաթևի սահմանների ընդլայնումով՝ 839 թ., որոնց վավերագիրը և վիմական արձանագրությունները հիաշատակում է Ալիշանը: Այդուհետ Տաթևի հետ կապ ունեցող ամեն գործիչ փորձել է հարստացնել և թանկ հիշատակ թողնել իր արած գործերից. երանելի Փիլիպպեն մի գեղեցկաշեն եկեղեցի է կառուցում Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունով «մերձ հին եկեղեցւոյն», երանելի Սողոմոնը կենարար ս. Խաչն է ամփոփում այստեղ (Թ. դ. կես), Հովհաննէսն սկսում Պողոս-Պետրոս եկեղեցու շինարարությունը (արձանագրությամբ, էջ 227)⁴³: Ահա այս նորակառույց եկեղեցում ստեղծում են հատուկ խորշեր՝ նշխարներն ու այլ գանձեր պահպանելու նպատակով: Կառուցում է գաղտնանոցներ, որբատներ, համբարանոցներ, սրբատներ և **գրատներ** և այունյաց եպիսկոպոսների դամբարանատեղին: Տաթևը «լի էր եւ ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց, ճոխ էր եւ վարժարանն վարդապետական

---

⁴³ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 13: Արձանագրությունը կիսեղծ է, և վերականգնվում է ըստ Ալիշանի:

կրթութեամբ. նա եւ արհեստաւորք նկարչացն եւ գրողացն՝ անհամեմատք»: Ալիշանը կարևորում է ութօրյա շքեղ նավակատիկի դրվագը, քանի որ մեր մատենագրության մեջ հազվագյուտ փաստ է և ճանաչողական մեծ արժեք ունի, միաժամանակ Սյունիքի ունեցած դերի վկայությունն է: Այսպիսի փարթամ վիճակում էր Տաթևի վանքը երբ կողոպտվում են Տաթևից և հարակից վայրերից Բաղաբերդում ամբարված եկեղեցական գանձերը՝ շուրջ 10000 ընտիր ձեռագրերով⁴⁴:

Տաթևի վանքի փառքը կապված էր ոչ միայն այստեղ ամբարված սրբությունների, այլ նաև գիտակրթական այն միջավայրի հետ, որ զարկ տվեց եռամեծ փիլիսոփա Գրիգոր Տաթևացին: Նրա կենսագրությանը Ալիշանն անդրադառնում է աշխատության 238-40 էջերում՝ հյուսելով ըստ հիշատակարանների⁴⁵: Հայտնի է՝ Մխիթարյան մատենադարանի ցուցակը նյութի կարգով է, և Ալիշանի ձեռքի տակ եղել են նախ՝ Մխիթարյան մատենադարանի՝ Տաթևացու գործերը պարունակող 34 ձեռագիր, որոնցից

---

⁴⁴ **Օրբեյան**, էջ 280:

⁴⁵ Այս հատվածը փոխադրված աշխարհաբարի. տե՛ս «Սյունյաց երկիր», 2010, 16 (213), էջ 10:

«Միսականում» կիրառածների գրեթե բոլորը ճշտված են մեր կողմից: Ալիշանի ձեռքի տակ է եղել նաև Գրիգո Տաթևացու ինքնագրի նմանահանությունը, որը հատվածաբար գետեղված է «Միսականի» 219 և 238 էջերին: Ալիշանն առանձնացնում է Գրիգոր Տաթևացու կյանքի հետևյալ դրվագները.

ա. Ծնողներին. հայրը՝ Սարգիսը Քաջբերունյաց Արճեշ քաղաքից, մայրը՝ փարպեցի, հաստատվել էին Վայոց ձորում, որտեղ⁴⁶ և ըստ Ալիշանի ծնվել է Գրիգոր Տաթևացին: Յոթնամյա հասակում տրվում կրթության, 15 տարեկան հասակում Տփլիսում հանդիպում Հովհան Որոտնեցուն: Գործունեություն ծավալում Որոտանում (Վենետիկի 804, ինքնագիր)⁴⁷, երկու տարի պաշտոնավարում է Երնջակում, իսկ Որոտնեցու մահից հետո (1386 թ.) դառնում է Տաթևի առաջնորդը:

բ. Ալիշանը մատենագիտական տեղկություններով լրացնում է (Վենետիկի 1278, Թովմա Մեծոփեցու ինքնագիր)

---

⁴⁶ Ըստ Ս. Արևշատյանի՝ Գուգարքի նահանգի Թմկաբերդ քաղաքամրոցում. Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր, Երևան, 1976, էջ 406:

⁴⁷ Յուրակ Վենետիկի, հ. Ը., էջ 120: Յիշք. ԺԵ, Ա, էջ 56. վերցրել է «Միսականից», էջ 238:

Մեծովազանքից **Թովմա Մեծովեցու**, 12 աշակերտների և 60 քահանաների այցը Տաթևացու մոտ: **Մխիթար Տաթևացին**, որ ձեռագրերում հիշատակվում է որպես մեծ բաբունապետ (1406-26)⁴⁸, ըստ Ալիշանի Տաթևացու առաջին սաներից էր⁴⁹: Ինքնագրում Թովման ուշագրավ ձեռագրագիտական տեղեկություն է հաղորդում, որը բացատրում է Ղ. Ալիշանը. Տաթևացու Լուծմունք Արտաքին գրոցը **ինքնագրից** գաղափարելիս՝ Թովման բողոքում է. «...աշխատութեամբ եւ չարչարանօք գրեցի յառաջին օրինակէն, զի ի չորս կողմանս **նիւսխայ էր** արարեալ»: Ալիշանը բացատրում է՝ Մեծովեցին գանգատվում է, քանի որ բազում ծանոթագրություններ և լրացումներ են եղել գաղափար օրինակի լուսանցային մասերում (էջ 239): Սա պատկերացում է տալիս Տաթևացու աշխատանքանակի մասին⁵⁰: Տաթևացին ինքն է գնում Մեծովազանք⁵¹, որտեղ նրա **աշակերտ Հովհաննեսը** կատարում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու նավակատիկը 1408

---

⁴⁸ **Մ. Զամյանց**, Պատմութիւն հայոց, ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ Տեան 1784, Վենետկ, 1786, էջ 449-450:

⁴⁹ Յուզակ ՄՄ, հ. Գ, 2007, հմբ. 921, էջ 1245-1246: Յիշք, ԺԵ, Ա, էջ 93:

⁵⁰ Յուզակ Վենետիկի, հ. Է, Կազմեց Սահակ Ճեմճեմեան, 1996, էջ 852:

⁵¹ «ՊԲՀ», 1969, 2 (146), **Ա. Մաթևոսյան**, Գրիգոր Տաթևացին և Մեծովազանքի հիմնադրումը, էջ 146-154:

թ., վերադառնում ու երկու տարի հետո վախճանվում է յոթանասունամյա հասակում և թաղվում մեծ շուքով:

գ. Ալիշանը ներկայացնում է Գրիգոր Տաթևացու ստեղծագործության ընդհանուր բնութագիրը և նույնպես Տաթևացու երկերի քանակը համարում է 24՝ հիշատակարանային տվյալներով ներկայացնելով հետևյալ երկերը՝ Լուծմունք գրոցն Արիստոտելի, Մեծ և փոքր Հարցմունքները, Քարոզգիրքը, Ոսկեփորիկը, Սողոմոնի գործերի և ավետարանական մեկնությունները: Ալիշանը հրաշալիորեն գիտի նրա գործերն ամփոփող հին ու նոր ձեռագրերը. անգամ ժամանակով հեղինակին մոտ կանգնած ամեն առանձին անհատի, նրա աշակերտների և գործերը տարածող երախտավորներին հիշատակում է անուն առ անուն:

Ալիշանը կարծում է, որ Տաթևացին իմացել է հավանաբար արաբերեն և թուրքերեն: Նրան հայտնի է նաև Տաթևացու դամբարանում պահվող ինքնագիր Ավետարանի մասին. ըստ ավանդության՝ այս Սուրբ Գրքի ասեղնագործ ծածկույթը գործել է Տաթևացու քույր Հռիփսիմեն: Տաթևի պատմությունն ըստ աղբյուրների Ալիշանը հասցնում է

մինչև ԺԸ դ. վերջը, երբ Տաթևն այլևս անշքացած է. 1875ին միայն երկու վարդապետ կար այստեղ: Մյունյաց Ծղուկ գավառի քննությունն Ալիշանն ամփոփում է Մյունիքի անապատական կյանքի համառոտ բնութագրով, որի հիմնական աղբյուրները Առաքել Դավրիժեցու պատմությունն է և պահպանված վիմական արձանագրությունները: Այստեղ նույնպես Ալիշանի աշխատությունն իր նպաստն է բերում ուսումնասիրողներին⁵²: Անապատական կյանքում, ինչպես և պատմական Մյունիքի ողջ նկարագրի մեջ զգալի է Մյունեցի կանանց դերն ու նշանակությունը. նրանցով հիացած է Ալիշանը. «Ոչ ինչ ընդհատ յարանց՝ մեծ ոգիք եւ վեհագունք հանդիսանան ի վէպս եւ կանայք Սիւնեաց, պէսպես, չքնաղ եւ վսեմական կերպարանօք առաւել քան զայլ աշխարհս Հայոց» (էջ 211):

Ղ. Ալիշանի գիտական վաստակն առ այսօր չի կորցրել իր ճանաչողական արժեքը, ծրագրային է տարբեր բնագավառներով զբաղվող ուսումնասիրողների համար և տակավին ասելիք ունի ժամանակակից հայագետին:

---

⁵² Ա. Դուլխանյան, Ներսես Մոկացի (Կյանքը, գործունեությունը), Ս. Էջմիածին, 2009, 205 էջ:

ՌՈՒԶԱՆ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

*Մանկավարժական
գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ*

ՂԱԼԻՇԱՆԻ «ՀԱՅՈՑ ԵՐԳՔ ՌԱՄԿԱԿԱՆՔ»

ԱՆԳԼԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Իրենց երախտագիտության տուրքը Ղևոնդ Ալիշան մեծ գիտնականին հայտնելու համար Մխիթարյան միաբանությունը Ս.Ղազար կղզու տպարանում լույս աշխարհ է բերել մի չափազանց կարևոր գրքույկ «Ալիշանեան մատենադարան» վերտառությամբ: Նրանում ըստ գիտնականի, թարգմանչի, գրողի, աշխարհագետի, պատմաբանի, բանասերի, մանկավարժի, աստվածաբանի թողած հոգևոր ժառանգության ներկայացված է, այսօրվա

ընկալմամբ, Ալիշանի ստեղծագործության մատենագիտությունը՝ ըստ առանձին բաժինների:

«Բանաստեղծականք» բաժնում կա «Հայոց երգք ռամկականք» գիրքը, որն ունի հետևյալ ծանոթագրական բացատրությունը.¹ «Հայոց երգք ռամկականի – հայերեն և անգլերեն, մի քանի ազգային երգերը անգլերեն թարգմանված: Տպագրվել է 1852-ին»:²

Գրքի անգլերեն վերնագիրն է. “Armenian Popular songs translated into English by the R.Leo M.Alishan DD. Of the Mechitaristic society”.

Գիրքը լույս է տեսել 1852-ին: Այս թվականը խիստ կարևոր է, որովհետև ներկայացնում է Ղևոնդ Ալիշանի վերաբերմունքը դեպի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը: Բավական է հիշել, որ փաստորեն Խաչատուր Աբովյանից հետո ժողովրդական բանահյուսությունը հայ բանասիրության մեջ կարևորողը եղել է Ալիշանը, որն իր գիրքը գրել է հատկապես բրիտանական ընթերցող հասարակության ոչ միայն

---

¹ Մեջբերումը կատարում ենք արևելահայերենով – Ռ.Դ.:

² «Ալիշանյան Մատենադարան», Վենետիկ, տպագրության թվական չկա, էջ 1-2:

բանասերների, այլն բոլորի համար: Դրա համար էլ գրքի սկզբում դրել է նախաբան՝ “To the British public”³ հղումը:

Սա նշանակում է, թե XIX դարի երկրորդ կեսին Անգլիայում որքան մեծ հետաքրքրություն կար ոչ միայն սեփական ժողովրդի բանահյուսության, այլն աշխարհի ուրիշ ազգերի:

Ալիշանն իր գրքի սկզբում դրել է շատ սեղմ առաջաբան, որում ներկայացնում է, թե հայերն Արևելքի ամենահին քաղաքակրթություններից մեկի կրողն են, որոնք երկար ժամանակ ունեցել են զարգացած ու ծաղկուն գրականություն: Սակայն նույն այդ հայերը իրենց երկրում երջանիկ չեն եղել, որովհետև քոչվոր, բարբարոս ցեղերը ոչնչացրել են նրանց արվեստն ու գրականությունը: Արարատի որդիների բանաստեղծական այս համեստ ժողովածուն առաջին անգամ է թարգմանվում եվրոպական մի լեզվով, և հեղինակը հույս ունի, որ այն կսիրվի անգլիացիների կողմից:

Գրքի վերջում Ալիշանը գետեղել է ժողովրդական տաղերին վերաբերող ծանոթագրություններ:

---

³ «Բրիտանական հասարակությանը»:

Մեծ գիտնականը բոլոր բանահյուսական երգերը քաղել է ձեռագրերից: Նա Խ.Աբովյանի, Գ.Սրվանձոյանցի, Ղ.Աղայանի, Հովհ. Թումանյանի, Մ.Աբեղյանի ու Կոմիտասի նման չի տեսել ոչ Մեծ Հայքը և ոչ էլ Կիլիկյան Հայաստանը, նա մշտապես եղել է գրքերի ու գրադարանների միջավայրում, սակայն հասկացել է, այն էլ շատ խորը ձևով, որ որոշ գրիչներ զգացել են ժողովրդական բանահյուսության գեղարվեստական ու ճանաչողական արժեքը ու դրանց առանձին նմուշներ գրառել են գրչագիր մատյաններում:

Անշուշտ, միջնադարագետ Ասատուր Մնացականյանն իր արժեքավոր «Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր» գրքի մտահղացումը ստացել է Ալիշանի այս գրքից:⁴

Ալիշանի ժողովածուի «Երգ արագիլի» տաղի ծանոթագրության մեջ, որն անգլերենով է, կարդում ենք. «Այս երգը շատ փոխված է ձեռագրերում, որոշ ձեռագրերում, կարճ է, իսկ որոշ ձեռագրերում՝ երկար, մենք բոլոր տարբերակները միացրել ենք»:⁵

---

⁴ Աս.Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956:

⁵ «Հայոց երգք ռամկականք», Վենատիկ, 1852, էջ 84:

Ահա «Երգ արագիլի» տաղից հատվածներ՝ հայերեն ու անգլերեն.

To the stork

Երգ արագիլի

Welcome stork!

Արագիլ, բարով եկիր,

Thou stork welcome!

Դուն արագիլ, բարով եկիր.

Thou hast brought us the sign of spring.

Ըմե

գարնան նըշան բերիր,

Thou hast made our heart gay.

Դու մեր սրբտիկ զըւարթ արիր:

Descend o stork!

Արագիլ,

մեզի իջիր,

Descend o stork upon our roof,

Դուն

արագիլ մեր տուն

իջիր,

Make thy nest upon our ash-tree.

Մեր

խացի ծառին բունիր,

Thou our dear one.

Դու մեր սիրուն:

Stork, I lament to thee;

Արագիլ, քեզ ցանգըստիս,

Yes, o stork, I lament to thee,

Հա՛յ արագիլ քեզ ցանգըստիս.

I will tell my thousand sorrows,

Իմ

հազար ցաւերս ասիս

The sorrows of my heart, the thousand sor-

Սըրստիս ցաւեր հազար ցաւ:⁶

rows.

Ալիշանի ժողովածուի հետազոտական ընթերցումը համոզիչ ձևով վկայում է, թե այդ գիրքը ծանոթ է եղել հայ գրողներին ու նրանից օգտվել են շատերը: Գրքի հիման վրա գրվել են նոր ստեղծագործություններ:

Հանրահայտ է, որ Ռֆափայել Պատկանյանը սովորել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, և նրա գրականության ուսուցիչը Մկրտիչ Էմինն էր, որ շատ էր գնահատում ժողովրդական բանահյուսությունը ու իր սաներին մղում էր

---

⁶ Նույն տեղում, էջ 60-61:

հետամուտ լինել ժողովրդական բանահյուսության գոհարներից քաղելու թեմաներ, մտքեր, պյուժեներ:

Մեր ձեռքի տակ եղած «Հայոց երգք ռամկականք» գիրքը ժամանակին պատկանել է հայ դասական գրող Մուրացանին: Գրքի տիտղոսաթերթի վրա կա Մուրացանի կնիք ընծայականը: Ահա այն՝

ՆՈՒԷՐ

Ս.ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

Ժառանգաւորաց ճեմարանին

ՄՈՒՐԱՅԱՆ՝ ից

25 Սեպտեմբ. 1899 ամլ.

Ռափայել Պատկանյանի պատմվածքներից մեկը կոչվում է «Չախու»⁷, որի կենտրոնական դեմքը Մարտիրոսն է, իսկ պատմվածքի շարժիչ ուժը չախուի՝ դանակի կորուստը: Ալիշանի տպագրած մի տաղն էլ կոչվում է «Տաղս խաղալիկ է ի չախու»: Նրանում պատմվում է չախուի մասին, որը կորել է ու ցավ է պատճառել Մարտիրոսին: Գուցե Ռ.Պատկանյանը ծանոթ է եղել Ալիշանի ռամկական երգերի ժողովածուին և

---

⁷ Տե՛ս Ռ.Պատկանյան, Երկեր, Երևան, 1980, էջ 323-350:

այնտեղից վերցրել է ն՛ Մարտիրոսի անունը, ն՛ իր պատմվածքի վերնագիրը:

Ահա երկու հատված «Տաղս խաղալիկ է ի չախու» գործից: Ալիշանը տաղի վերնագրում անգլերենով գրում է կորած դանակի մասին. “On a little knife lost”.⁸

This song had written Martiros:

My knife was fond of ham:

They carried me to the wedding of a bridegroom,

I had not advantage, because I lost it.

My knife said to me: Care not so much:

Rejoice that thou hast found me:

Till Jyly thou must have patience,

*And then I will give thee to eat cucumber with
honey.*

Երգս է գրրած Մարտիրոսի.

Չախուս յաշրդ էր չոր մըսի.

Հարսնիք տարան ի նոր փեսի,

Խէր չըտեսայ, քան կորուսի:

---

⁸ «Հայոց երգք ռամկականք», էջ 74:

Չախուս ասէր. Խիստ մի հոգար,

Ուրախացիր երբոր գրտար.

Մինչ ի յուլիս ունիս դիժար

Որ կերցընեն մեղրով խիար։⁹

Հայոց ռամկական երգերի ժողովածուն բացվում է «Ի Լեւոն որդի Հեթմոյ Ա» վիպական ստղով, որի մի շարք տարբերակները Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերից տպագրել է Ասատուր Մնացականյանը։¹⁰ Երգի առիթով Մնացականյանն ունի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Քննվող երգը ծնվել է հավանաբար XIII դարի 70-ական թվականներին: 1266 թվականին եգիպտական զորքերը (մամլուքները) արշավում են Կիլիկիայի վրա. Հեթում Առաջին թագավորը կազմակերպում է դիմադրություն, սակայն պարտվում է: Թշնամին մեծ ավարի և բազմաթիվ գերիների հետ իր ձեռքն է գցում նաև Լևոն արքայորդուն: 1268 թվականին տեղի է ունենում հաշտության պայմանագրի

---

⁹ Նույն տեղում, էջ 78-79:

¹⁰ Աս. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 228-232:

ստորագրում, որից հետո Լևոնն ազատվում է գերությունից և շատ չանցած՝ դառնում թագավոր»:¹¹

Այս նույն վիպական տաղի համար Ալիշանն անգլիացի ընթերցողի համար ունի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Այս երգերը կամ պոեմները գրված են հայ ռամիկ լեզվով, բայց տարբեր բարբառներով՝ չնայած նրանցից շատերը մոտ են գրական լեզվին: Նրանք նաև ստեղծվել են տարբեր դարաշրջաններում՝ XIV և մի քանիսը XIII դարից մինչև վերջին դարին մոտ: Դրանց մեծ մասը մենք քաղել ենք մեր՝ Սուրբ Ղազարի գրադարանի հայկական ձեռագրերից, բայց այդ պատճեններից մի մասը խիստ սխալ են... և նրանցում կան օտար բառեր, դրա համար էլ կցում ենք հետևյալ սեղմ բացատրությունները: Այս Լևոնը, որ հետո դարձավ Լևոն III, պատերազմեց իր հոր բացակա ժամանակ Եգիպտոսի սուլթանի դեմ, որը նվաճել էր Կիլիկիան և գերել էր նրան ու տարել Եգիպտոս: Որոշ ժամանակ անց նրա հայրը՝ Հայթոնը կամ Հեթում I-ը, վերադառնալով Մոնղոլիայից, սկզբում զինված ուժով, հետո բանակցելով սուլթանի հետ, վերադարձնում է իր որդուն: Մեյդանը թուրքերեն բառ է, որ

---

¹¹ Նույն տեղում, էջ 544:

նշանակում է հրապարակ: Միսը եղել է Կիլիկիայի հայ թագավորների մայրաքաղաքը և հիմա հայ պատրիարքի նստավայրն է:¹²

Պատմական պանդխտության երգ է «Ողբ Ջուղայեցուց» տաղը: Այն կապված է Շահ Աբասի հայերի բռնի արտագաղթի հետ, որը տեղի է ունեցել 1604-ին: Գաղթի է ենթարկվել նաև վաճառաշահ հարուստ գյուղաքաղաք Ջուղան, որի բնակիչներն էլ հորինել են այս ողբը:

Ջուղայի հայերի բռնի արտագաղթի մասին մանրամասն գրել է Առաքել Դավրիժեցին:¹³ Ողբի մի հատված տպագրել է Լեոն իր «Հայոց պատմության» մեջ:¹⁴

Ահա մի հատված այդ սրտառուչ տաղից.

The Armenians in their emigration from Old Ciulfa

Woe to ye poor Armenian people!

Without a fault and without a thought ye have

been scattered;

---

¹² «Հայոց երգք ոսմկականք», էջ 83:

¹³ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 55-66:

¹⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1969, էջ 247: Տե՛ս նաև Ա.Դոլուխանյան, Հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Երևան, 2008, էջ 139:

*Ye are gone into slavery to Ispahan,
Hungry and thirsty and naked and poor.*

*Ye have supported a hundred thousand sorrows,
And ye have never put your foot out of your sweet
native country:*

*But now ye leave the tombs of your parents,
And abandon to others your churches and houses.*

Ողբ Ջուղայեցոց

*Ափստ ~ս քեզ Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Ցիրուցան ելաք անմեղ անխորհուրդ.*

*Գերի գնաման աք դէպ ի Խորասան,
Քաղցած ու ծարաւ, տկլոր թշուառական:*

*Խարհւր ու խազար ցաւի դիմացաք
Ձեր քաղցրիկ երկրէն ոտ դուրս չըդրաք.*

Խիմի ձեր խօր մօր գերեզման թողաք,

Տրներն ու ժամերը ուրիշի տուաք.¹⁵

Ալիշանի տպագրած «Յամէն առառօտ եւ լոյս» սկսվածքով տաղը Մայիս Ավդալբեգյանը գետեղել է XVI դարի բանաստեղծ Գրիգորիս Աղթամարցու բանաստեղծությունների մեջ:¹⁶ Ա.Մնացականյանը այն համարում է ժողովրդական երգ:¹⁷

Ալիշանի ժողովածուի շատ երգերի հանդիպում ենք Կոմիտասի «Հազար ու մի խաղ» ժողովածուում, որը հրատարակել են Կոմիտասն ու Մանուկ Աբեղյանը 1905-ին Վաղարշապատում: Դրանցից մեկը «Երգ հարսին» հյուսվածքն է: Այն ներկայացնում է երիտասարդ աղջկան, որը տխուր հրաժեշտ է տալիս տան առարկաներին, բնությանը, հարազատներին, որովհետև չգիտի ինչպիսին է լինելու իր ամուսնական կյանքը: Աղջիկը ներկայացված է որպես շուշան ծաղիկ, որը մաքրության ու անաղարտության խորհրդանիշն է.

---

¹⁵ «Հայոց երգք ոամկականք», էջ 12-13:

¹⁶ Գրիգորիս Աղթամարցի, Տաղեր, Երևան, 1984, էջ 107-109:

¹⁷ Աս.Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 409-430:

Little tree, tremble not;
դոդա.

Ծառուկ մի՛

It is for me to tremble,
դոդալու,

Ես եմ՝

To bring lilies.
տանելու:

Շուշան

Little leaf, be thou not thrown down;
մի՛ թափի.

Տերիկ

It is for me to be thrown down,
թափելու,

Ես եմ՝

To bring lilies.
տանելու:

Շուշան

Sun, arise not;
դուն մ՞եղնի.

Արև

It is for me to arise,
ելնելու,

Ես եմ

To bring lilies.
տանելու:

Շուշան

Sun, circulate not;
մի՛ պատի.

Արեւ

It is for me to circulate,
պատելու,

Ես եմ

To bring lilies.
տանելու:¹⁸

Շուշան

«Կռունկ, ուստի՞ կուգաս, ծառայ եմ ձայնիդ» հրաշալի երգը, որի մշակումը Կոմիտասինն է և առաջիններից մեկը տպագրել է Ղևոնդ Ալիշանը.

The pilgrim to the crane.

*Crane, whence doest thou come? I am servant of
thy voice.*

Crane, hast thou not news from our country?

Run not to thy flock, thou wilt arrive soon

enough:

Crane, hast thou not news from our country?

I have left my possessions and vineyard, and I ha-

---

¹⁸ «Հայոց երգք ռամկականք», էջ 36-37: Տե՛ս Հարսանեական երգեր նաև «Հագար ու մի խաղ» ժողովրդական երգարան, Երևան, 1969, էջ 110-118:

ve come hither:

*How often do I sigh, it seems that my soul is
torn from me:*

*Պանդուխտ առ կռունկ
Կռունկ, ուստի՞ կուգաս, ծառայ եմ ձայնիդ.*

*Կռունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս.
Մի վազեր երամիդ՝ շուտով կըհասնիս.*

Կռունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ջ՞ս:

Թողեր եմ ուեկեր իմ մըլքերս ուայգիս.

Քանի որ ա՛խ կանեմ կուքադուի հոգիս.¹⁹

Կարծում ենք, որ Ալիշանի «Հայոց երգք ռամկականք» ժողովածուից օգտվել են նաև Ղազարոս Աղայանն ու Հովհաննես Թումանյանը՝ իրենց մանկական ոտանավորները գրելիս: Թե Ալիշանի և թե Թումանյանի մոտ

---

¹⁹ «Հայոց երգի ռամկականք», էջ 48-53:

կաքավը ներկայացվում է ժողովրդական երգին հատուկ քնքշանքով:

Ղևնոյ Ալիշան

Thy nest is enameled with flowers, *Քեւ բեռն հինած*
ծաղկըներով,

With vasilico, narcissus and water-lily: Ռըհան նարկիս
նունուֆարավ.

Thy place is full of dew, *Քեւ տեղ լըցուած է*
շաղերով,

Thou delightest in the fragrant odour. Դիւ կըմայլիս անմահ
հոտով.

Ah! Pretty, pretty, *Ա՛յ խօրօտիկ*
խօրօտիկ,

Ah! Dear little partridge! Ա՛յ սիրունիկ
կեաքեաիկ.²⁰

Հովհաննէս Թումանյան

Քո բուն հյուսած ծաղիկներով՝

Շուշան, նարգիզ, նունուֆարով,

---

²⁰ Նույն տեղում, էջ 56-57:

Քո տեղ լըցված ցող ու շաղով,

Քրնես, կելնես երգ ու տաղով,

Սիրունի՜կ, սիրունի՜կ.

Նախշուն կաքավիկ.²¹

Համեմատությունը վերհանում է ժողովրդական երգի ու թումանյանական մշակման չնչին տարբերությունները: Կրկնակի մեջ Թումանյանը խորոտիկ բառը փոխել է առաջին տողում սիրունիկով, իսկ երկրորդ տողի սիրունիկը՝ նախշունով: Բոլորովին փոխված է ժողովրդական երգի քառյակի վերջին տողը: Բոլոր դեպքերում պահպանված է ժողովրդի մարդու հիացմունքը կաքավի նկատմամբ:

Թումանյանը մանկական ոտանավորներում մշակված ներկայացնում է նաև «Մանուկն ու ջուրը» խաղերգը: Այս ոտանավորը Ալիշանից հետո տպագրել է նաև Գարեգին Սրվանձտյանցը: Կարծում ենք, որ Թումանյանը ծանոթ է եղել և՛ Ալիշանի, և՛ Սրվանձտյանցի օրինակներին: Խիստ արժեքավոր գիտելիքներ կան այս տաղում մանկան համար: Հայաստանը հայտնի է իր սառնորակ ու քաղցրահամ

---

²¹ Հովհ.Թումանյան, ԵԼԺ տասը հատորով, հ.1, Երևան, էջ 233:

աղբյուրներով: Ջուրը կյանք է, առանց ջրի ամեն ինչ մեռնում է, դրա համար մանկական խաղերգում խանդաղատանք կա պաղ ու անուշիկ ջրի նկատմամբ: Ալիշանի մոտ տաղը ունի հետևյալ տները.

The youngman and the water

Down from yon distant mountain

The water flows through the village. Ha!

A dark boy came forth

And washing his hands and face,

Washing, yes washing,

And turning to the water asked. Ha!

Water, from what mountain dost thou come?

O my cool and sweet water! Ha!

I came from that mountain,

*Where the old and the new snow one on the
other.*

Մանուկն էլ ջուրն

Այդ վայրի լեռնէտ ի վայր

Ձուրն ի շինուտ մէջն անցանի. Հա՜յ.

Թուխ մանուկ մի դուրս ելեր

Ձեռքն ու զերեսն է լուացեր.

Լուացեր, հա՜յ լուացեր,

Դարձեր ի ջուրն հարցունք եղեր. Հա՜յ:

Ձուր դու ի յո՞ր լեռնէ կուգաս,

Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ. Հա՜յ:

Ես ի յայն լեռնէն կուգամ,

Որ հին ու նոր ձիւնն ի վերայ. Հա՜յ:²²

Թումանյանի «Մանուկն ու ջուրը» վերնագրի տակ գրված է՝ ժողովրդական, և ոտանավորը բանաստեղծը հորինել է, ավելի շուտ մշակել՝ 1911-ին: Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուի առաջին հատորում, ասվում է, թե մանկական այդ երգի տարբերակը Թումանյանը հավանորեն վերցրել է Կ.Կոստանյանցի «Նոր ժողովածուի» Բ պրակից՝ Թիֆլիս, 1892թ.:²³ Միաժամանակ նշվում է, թե այդ ժողովրդական երգը մշակել է XVII դարի տաղասաց Երեմիա Չելեպի Քյումուրճյանը:²⁴

---

²² «Հայոց երգք ոամկականք», էջ 62-63:

²³ Հովհ.Թումանյան, ԵԼԺ, հ.1, էջ 696:

²⁴ Նույն տեղում:

Աստվածաշնչային մոտիվները ևս դարձել են քանահյուսության նյութ: Ծննդոց գրքի թեմատիկայով է գրված «Ողբ Ադամայ» (“Elegy of Adam”) երգը: Ադամը, նստած դրախտի դռանը, դառնագույն ձևով լալիս է, որովհետև Եվան, խաբվելով օձից, ստիպել է, որ Ադամն ուտի «անմահ պտուղը», և Աստված իսկույն իմացել է այդ մասին.

With the leaf of the figtree I girt my reins,

Among the trees I hid myself:

He come and called: Adam where art thou?

I replied: I am naked:

Տերեւ թզենույն զինեւ սփածայ,

Ի մէջ ծառոց անկեալ թազեայ.

Եկն եւ ձայնեաց. Ադամ, ու ր ես.

Ես ձայն տրիի, թէ Մերկ եմ եւ.²⁵

Այս հատվածը Աստվածաշնչի «Ծննդոց» գրքում հետևյալն է. «Տեր Աստված կանչեց Ադամին ու ասաց նրան.

---

²⁵ «Հայոց երգք ռամկականք», էջ26-27:

«Ո՛ր ես»: Ադամը պատասխանեց. «Լսեցի քո ձայնն այստեղ՝ դրախտում, ամաչեցի, որովհետև մերկ էի և թաքնվեցի»:²⁶

Դեռ կարելի է շատ օրինակներ բերել Ալիշանի վերոհիշյալ ժողովածուից: Կարևորն այն է, որ այս ժողովածուն վերստին հաստատում է, թե մարդկային քաղաքակրթության հին օրրաններից մեկում, Վենետիկի մոտ գտնվող Սուրբ Ղազար կղզում հաստատված Մխիթարյան միաբանությունը եվրոպական առաջադեմ երկրներին համաքայլ զարգացնում էր հայ բանագիտությունը: Այդ շնորհակալ գործի առաջատարներից գուցե և հզորագույնը Ղևոնդ Ալիշանն էր, որը տիրապետում էր բազում լեզուների և մեծ մանկավարժ էր նաև:

«Հայոց երգք ոամկականք» գիրքը մեծապես օգտակար է այսօրվա բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողների համար: Նախ՝ նրանում կան ժողովրդական բանահյուսության քնարերգության մի շարք ենթաժանրեր, և երկրորդ՝ բանահյուսական երգերի ալիշանական փայլուն թարգմանությունն անգլերենով կնպաստի ուսանողությանը՝ հաճելի ձևով յուրացնել նաև անգլերենը, որի իմացությունն

---

²⁶ «Ծննդոց», 3,9-10:

այնքան կարևոր է բանասերի, նաև հմուտ ուսուցչի համար:
Այս առումով Ալիշանի գիրքը, որը տպագրվել է 168 տարի
առաջ այսօր էլ արդիական է ու պիտանի հայ
ուսանողության, հատկապես բանասերների համար:

ԳԱՅԱՆԵ ՄԱՐԴՅԱՆ

*Մանկավարժական
գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ*

ՂԵՆՈՒՄ ԱԼԻՇԱՆԸ ՀԱՅ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ ԴԵՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆ

Հայ հեթանոս աստվածների մասին առաջին բացատրություններին հանդիպում ենք ոսկեդարի հայ մատենագրության մեջ՝ Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Եզնիկ Կողբացի, Մովսես Խորենացի: Հեթանոսական աստվածների ու հայերի կրոնական հնագույն հավատալիքների մասին սակավաթիվ փաստեր հաղորդում են նաև հետագա մատենագիրները՝ Սեբեոս, Թովմա Արծրունի, Ներսես Շնորհալի և ուրիշներ:

Հայագիտության առաջադիր խնդիրներից է եղել գիտությանը ներկայացնել հայ հեթանոս աստվածների պաշտամունքային հարստությունը՝ այդ սակավաթիվ փաստերն ի մի բերելով, մանավանդ որ աստվածներին նվիրվել են շքեղ տաճարներ ու ձոնվել գրական ստեղծագործություններ:

Հայ հեթանոսական կրոնի համեմատական փաստաշատ և, անշուշտ, հավաստի աղբյուրը եղել և մնում է Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը»:

Առաջինը հայագիտության մեջ, ըստ Ագաթանգեղոսի ու մյուս մատենագիրների հաղորդած փաստերի, հայ հեթանոսական կրոնի մասին գիտական հետազոտություն է գրել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Մկրտիչ Էմինը: Նրա աշխատությունը գրվել է ռուսերեն, որովհետև Էմինի նպատակն է եղել հայագիտական իր հետազոտությանը տալ առավել մեծ ընթերցողական շառավիղ:¹ Մ. Էմինի այս ուսումնասիրությունն այնքան մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել, որ անմիջապես թարգմանվել է ֆրանսերեն², հետո էլ ֆրանսերենից՝ արևմտահայերեն:³

Էմինի այս ոչ ծավալուն հետազոտությունը (72 էջ) ազդակ դարձավ շատ հայկաբանների համար՝ հետագայում

---

¹ Ст'у М. Эмин, Очерк религии и верований языческих армян, Исследование, Москва, 1864.

² Ст'у Emin J.B., Recherches sur le paganisme arménien, Paris, 1864.

³ Ст'у Մ. Էմին, Հնախօսութիւն ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց, Արմաշ, 1875:

անդրադառնալու նույն խնդիրներին: Այդ անդրադարձերի մեջ կարևորագույնը, անշուշտ, 1895 թվականին Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում հրատարակված Ղևոնդ Ալիշանի «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց» ծավալուն գիրքն է (522 էջ): Գրքի առաջաբանը կոչվում է «Գիտելիք», որում հիշեցնում է, որ իր գիրքը մաս առ մաս սկզբում տպագրվել է Մխիթարյանների «Բազմավէպ»-ում, ապա ներկայացվել ինչպես գիրք: Եվ որպես բացթողում «Բազմավէպ»-ում տպագրված կենդանիների պաշտամունքին վերաբերող նյութի՝ պատմում է հետևյալ իրական դեպքը՝ պատահած Բրուսայի մզկիթի մոտ, որը գրառել է «մեր Վանական Վարդապետը»: Բրուսայի մեծ մզկիթի հրապարակում, ուր տեղացիները սովորություն ունեին նստել կամ զբոսնել, կային երկու բարձրաբերձ ծառեր, որոնցից մեկի վրա մայր արագիլը թուխս էր նստել: Հանկարծ երկու շար արագիլներ, եռանկյունի ձևացնելով, մոտենում են արագիլի բնին, հերթով կտցում մայր արագիլին՝ արյունվա անում ու ցած գցում: Տեսնողները հետաքրքրությունից դրդված, մի տղայի բարձրացնում են ծառի վրա՝ պարզելու պատճառը: Տղան բնի մեջ տեսնում է երկու սագի ձու՝ փոխանակ արագիլի: Պարզվում է՝ մի ուրիշ տղա նախապես վերցրել է արագիլի ձվերը ու տեղը դրել սագինը: Արագիլի ձվերը մզկիթներում զարդ էին համարվում: Մայր արագիլը զոհվում է հանուն արագիլների արդարության:⁴

---

⁴ Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջը համարակալված չէ, հաշվելով՝ էջ 3-4:

Արագիլ երբայերեն նշանակում է մարդասիրություն կամ շնորհք, իսկ հունարեն նշանակում է սեր, որովհետև արագիլը մեծ սեր ունի իր ծնողների նկատմամբ և վերջիններիս կերակրում ու խնամում է մինչև խորին ծերություն:⁵

Ալիշանը հիշեցնում է, որ Ներսես Շնորհալին ևս փառաբանում է արագիլին և Հռիփսիմեին նվիրված շարականում վերջինիս մեծարում է՝ կոչելով օձասպան արագիլ.

Իսկաճեմ աղանի օղապար,
Նոր Նոյեան տապանն է քոյդ դադար,
Օձասպան արագիլ դու արդար,
Հրեշտակ հրաշագեղ Հռիփսիմէ:⁶

Ալիշանի՝ հայ հեթանոսական կրոնին նվիրված հետազոտությունը սկսվում է հնագույն, վաղնջական պարզունակ կրոնական պատկերացումներից և հասնում մինչև հեթանոս հայ աստվածներին, որոնց կոչում է չաստված:

Նախնական կրոնի՝ անիմիզմի ժամանակ պաշտել են լեռը, քարը, կրակը, ջուրը, բույսերն ու ծառերը, տիեզերական մարմինները՝ արևը, լուսինը, աստղերը և այլն: Սնտոխապաշտության դրսևորումներ է եղել վիշապի, արալեզների համբարումների, պայերի, հուշկապարիկների

---

⁵ Տե՛ս «Բառարան Սուրբ գրոց», Կոստանդնուպոլիս, 1881, էջ 60:

⁶ Ներսես Շնորհալի, Երգեր, Եղեսիայի ողբը, Առաջաբանով և թարգմանությամբ Լևոն Միրիջանյանի, Երևան, 1982, էջ 64:

պաշտամունքը: Այս սնտոի հավատալիքների դեմ բողոքում էր Եզնիկ Կողբացին դեռևս հինգերորդ դարում. «Ուրեմն պարզ է, որ հուշկապարիկներն ու իշացուլերը անուններ են՝ առանց էակաների: ... Պայք երբեք էլ մարդկանցից չի ծնվել, որ ծովակներում բնակվի: ... Ոչ էլ շնից սերված ու ինչ-որ աներևույթ էակների հետ ապրող որեւէ բան կա, որ երբ մեկը պատերազմում վիրավորված ընկնի, (նրան) լիզի ու առողջացնի: Այս բոլորն առասպելներ են ու պառավական բարբաջանքներ և առավելապես դևերից (կրած) մոլորություններից (են լինում)»:⁷

Ալիշանի աշխատության VIII (Ը) գլուխը կոչվում է «Դիւցազունք», իսկ IX-ը (Թ)՝ «Դիք»:

Ահա այս երկու գլուխներն էլ դարձել են մեր հետազոտության նյութը:

«Դիւցազունք» գլխում կան հեթանոսական բազմաստվածության և կիսաստվածության երևույթների բացատրությունները, որոնք քաղված են Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն»-ից: Բազում աստվածներին հորինել են մարդիկ, որոնք տեսնելով որոշ քաջ, մեծագործ մարդկանց, հանդգնեցին նրանց աստված համարել: Նրանց կոչեցին վեհ ու դյուցազն: Ըստ որում սնտոի ձևով ոմանց կոչեցին մեծ կամ փոքր, ոմանց՝ կիսաստված, ոմանց՝ աստծուց սերյալ, բայց նաև հասարակ մարդ:⁸

---

⁷ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1970, էջ 77-78:

⁸ Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 235:

Մարդկությանը հայտնի է հին ազգերի դիցաբանությունը՝ մանավանդ հույների, լատինացիների, եգիպտացիների և հնդիկների: Ալիշանին հետաքրքրում են հայկական աստվածները, որոնք նրա կարծիքով ժամանակին եղել են նշանավոր մարդիկ, իսկ հետո դասվել են աստվածների շարքում ու պաշտվել: Այս նույն միտքը կա Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ: Ահա, թե ինչ է ասում Գրիգոր Լուսավորիչը Տրդատ Մեծին, երբ հրաժարվում է երկրպագել հեթանոս հայերի Անահիտ աստվածուհուն. «Այլ, որ դու կոչում ես մեծ Տիկին Անահիտ՝ գուցե եղել է այդպիսի մեկը երբեմնի ժամանակներում: Քանզի դիցապաշտ կախարդությամբ և դևերի տեսակ-տեսակ ցնորքներով համոզել են այն ժամանակվա մարդկանց, որ մեհյաններ շինեն, կուռքեր կանգնեցնեն և երկրպագեն»:⁹

Այդօրինակ դյուցազունների շարքին է դասում Ալիշանը մեր ազգի անվանադիր Հայկին, որին պատմահայր Մովսես Խորենացին ևս կոչում է դյուցազուն. «Գիտցած եղիր, ասում է, **ո՛վ մեծդ դյուցազունների մեջ**, որ Բելը դիմում գալիս է քո վրա հավերժական քաջերով և երկնադեզ հասակով մրցող հսկաներով»:¹⁰

---

⁹ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 43:

¹⁰ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 43:

Հումերոսի «Իլիականի» գլխավոր հերոս Աքիլլեսն էլ համարվում էր կիսաստված, որովհետև նա Թեսալիայի Պելես թագավորի և ծովային դիցուհի Թետիսի որդին էր, դրա համար էլ մահկանացու էր:¹¹

Հայկին, որին Ալիշանը անվանում է հայերի առաջին դյուցազուն, համեմատում է հունական Օրիոնի հետ: Օրիոնը քաջ որսորդ էր, իսկ Հայկը՝ աղեղնավոր: Նրանք երկուսն էլ հետո երկնքում դառնում են համաստեղություններ ու աչքի են ընկնում իրենց պայծառ լույսով: Գրաբարում մեծ ուժ ունեցողներին անվանել են Հայկաչափ: Նույնիսկ Գրիգոր Նարեկացին Աստվածածնի գեղեցկության չափը պատկերելու համար օգտագործում է **Հայկանման** բառը:¹²

Հայկի սերնդից ամենահայտնի դյուցազնը Արան է՝ մանավանդ ըստ հին վիպասանների Շամիրամի հետ ունեցած հարաբերությունների առնչությամբ:

Նշանավոր մարդկանց աստված կոչելու երևույթի բացատրությունը թերևս ամենից ավելի դիպուկ ներկայացնում է Եզնիկ Կողբացին՝ օրինակներ բերելով տարբեր ազգերից. «Բայց հեթանոսությունն սկիզբ առավ Սերուքի ժամանակներից, որովհետև, երբ աշխարհ եկած մի քաջ անձնավորություն մեռնում էր, նրա քաջության հիշատակի համար պատկերը ներկերով նկարում էին, և տխմարները, այնտեղից սովորելով, հետզհետե պաշտում էին (այդիսիներին)» ... Եվ այն ժամանակվանից հիմնադրված

---

¹¹ Տե՛ս «Դիցաբանական բառարան», Երևան, 1985, էջ 43:

¹² Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 240:

արձանագործությունը իր (այդ) նշանակությամբ անցավ եզրիպտացիներին, բաբելացիներին, փոյուզացիներին, փյունիկեցիներին և ապա՝ հելլեններին, այսինքն հույներին»¹³:

Ալիշանի կարծիքով Տիգրանը և նրա որդի Արտավազը եղել են գեղարվեստի ու գեղեցիկ դպրության պաշտոններ: Ըստ Ստրաբոնի՝ պարսիկներների աստվածներին պաշտում էին և՛ մարերը, և՛ հայերը:¹⁴ Իսկ երբ հունական կուռքերն են մտնում Հայաստան, նոր աստվածները հարմարեցվում են հայկականին: Օրինակ՝ Դիոսը՝ Արամազդին, Արտեմիսը՝ Անահիտին, Աֆրոդիտեն՝ Աստղիկին, Հերակլը՝ Վահագնին և այլն:¹⁵

Արամազդը հայերի գերագույն աստվածն էր, որին հույները Դիոս կամ Ջևս են կոչում: Լատինացիներն Արամազդին կոչում են Յուպիտեր, պարսիկները՝ Որմիզդ: Զրադաշտականները զենդերենով իրենց գերագույն աստծուն կոչում են Ահուրա-Մազդա:

Հայկական Արամազդի գլխավոր մեծյանը եղել է Դարանադյաց գավառի Անի ամուր ամրոցում: Լուսավորիչը ջախջախեց բոլոր հայ հեթանոս աստվածների արձաններն ու պաշտամունքային վայրերը և նրանց տեղերում կանգնեցրեց քրիստոնեական խաչը. «Երբ նրանց ևս հաստատեց, գնաց հասավ Անի անվանված ամուր վայրը՝ հայոց արքաների

---

¹³ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, էջ 132-133:

¹⁴ Հին հուսարք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 253:

¹⁵ Նույն տեղում:

գերեզմանների թագավորաբնակ կայանը: Այնտեղ կործանեցին բազիլը Ջևս Արամազդ աստծու, որը բոլոր աստվածների հայրն էր անվանված: Այստեղ ևս տերունական [խաչի] նշանը կանգնեցրին, և ավանը իր ամբողջություններով հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայություն նվիրեցին»:¹⁶

Ըստ Ալիշանի՝ հույների առասպելներն իրենց Ջևսին շատ զավակներ են վերագրում, սակայն հայերի դիցաբանության մեջ Արամազդից սերում են մի որդի՝ Միհր և երկու դիցուհիներ՝ Անահիտ ու Նանե:¹⁷ Մյուս չաստվածների ծնողները չեն հիշատակվում:

Անահիտ աստվածուհին սեփական և ամենասիրված դիցուհին է հայերի համար: Նա հայերի բոլոր զգաստությունների մայրն է, հայ ժողովրդի պահապանը: Անահիտի պաշտամունքն այնքան զորեղ էր, որ Արտաշես Երկրորդի հիվանդության ժամանակ դեսպան է ուղարկվում Երիզա՝ դիցուհու մեհյանը, որպեսզի արքայի համար առողջություն խնդրի, սակայն մինչև դեսպանի դարձը, Արտաշեսը մեռնում է՝ երագելով Նավասարդի առավտոր:

Ալիշանը ներկայացնում է տարբեր կրոններում եղած Անահիտի դերը և ավելացնում, որ բոլոր ազգերի մեջ ամենից ավելի «անահտապաշտ» էին հայերը և հայոց Անահիտն է նախաստիպը բոլոր ազգերի Անահիտների:¹⁸ Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքային վայրերը

---

¹⁶ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, էջ 441:

¹⁷ Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 259:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 266:

հռչակավոր էին թե՛ Մարաստանի Էկրատանում, թե՛ Կոմագենում, թե՛ Պոնտոսում և թե՛ Մարաշում: Հայաստանում հայտնի էին Եկեղյաց գավառի Երիզան ու Հայաստանի հին մայրաքաղաք Արմավիրը: Արտաշես Երկրորդը Անահիտի արձանը փոխադրում է Արտաշատ, ուր որ ընկնում է Լուսավորչի և Տրդատի կռանակործան ձեռքերի տակ:¹⁹

Առաջին դարում Բարդուղեմիոս առաքյալը փոքրիկ խաչով կործանում է Անձևացյաց երկրի Դարբնաքար վայրում կանգնած Անահիտի կուռքը և տեղը խաչ կանգնեցնում: Բարդուղեմիոսի Դարբնաքարում կատարած կռանակործան գործողություններն առկա են Մովսես Խորենացու թղթում՝ ուղղված ժամանակի նշանավոր իշխան Սահակ Արծրունուն: Թղթում ասվում է. «Հասեալ սուրբ առաքեալն Աստծոյ անդ, հալածեաց զդարբինսն զգործօնեայս չարին և զկուռսն փշրեաց, որ յանուն Անահտայ էր»:²⁰

Խորենացու «Առ Սահակ Արծրունի» թուղթն այնքան տարածված էր հայ միջնադարի գիտական ու կրոնական միջավայրում, որ նրա հիման վրա XVII դարի սկզբին Ներսես Մոկացին գրում է գեղեցիկ չափածո ներբողյան, որում վերստին խոսվում է Անահիտի կուռքի ոչնչացման մասին.

Առ ի համբաւ քարի միոջ,

Յոր էր աղուեսն ամրացեալ յորջ,

---

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 267:

²⁰ Ա. Դոլուխանյան, Հայ միջնադարյան գրականության հիմնական ուղղություններն ու ժանրերը, Երևան, 2012, էջ 136:

Ընդ Անահտայ բնակէր տիկնոջ՝

Մարդախոշոշ կռանագոչ:

Յայս վայր հասեալ առաքելոյն,

Փութով խափան առնէր գործոյն,

Դարբնական բախման թընդոյն,

Որ գործօնեայք էին նիւթոյն:

Եւ գղիցամայրն խորտակեաց,

Զբռնութիւն քակեալ դիւաց,

Քարանձաւէն յայն հալածեաց

Եւ սրբութեան տեղիք գործեաց:²¹

Ալիշանը ներկայացնում է Անահիտ աստվածուհուն նվիրված հանդիսությունների շքեղությունը, որոնք տեղի էին ունենում տարին երկու անգամ՝ գարնանն ու աշնանը: Այդ օրը քրմապետը թագավորակերպ հագնված՝ խույրը գլխին, առաջնորդում էր քրմերին և ուխտավորներին: Նա վերցնում էր Անահիտի կուռքը և թափորով պտտվում մեհյանի շուրջը՝ աղոթանման երգելով:²² Հետո սկսվում էր կերուխումը, և տեղի էին ունենում հեթանոսական անկարգությունները:

Անահիտին՝ որպէս հեթանոս հայերի մեծահարգ աստվածուհի, հիշատակում են Պլինիոս Ավագը, Դիոն Կասսիոսը և Ստրաբոնը:²³ Նրանք հիշատակում են Անահիտի ոսկյա արձանը: Պոմպեոս հռոմայեցին թերևս ընծաներով այն պատվեց, իսկ Մարկոս Անտոնիոսը

---

²¹ Ներսէս Մոկացի, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1975, էջ 121-122:

²² Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 269:

²³ Նույն տեղում, էջ 271:

կողոպտեց ու ավերեց Անահիտի տաճարը: Ավանդությունը, որ հռոմեական է, ասում է, թե Անահիտին առաջինը ձեռք գարնողը կուրացել է ու դարձել անդամալույծ:

Եկեղյաց գավառի Երեզ ավանի Անահիտի ոսկեծույլ արձանի մասին վկայում է նաև Ագաթանգեղոսը. «Դարձի եկած զորքերով այնտեղ հասածները, սուրբ Գրիգորը թագավորով հանդերձ, փշրեցին Անահիտ դիցուհու ոսկի արձանը, ամբողջ վայրը քանդեցին, փչացրին, ոսկին ու արծաթը ավարի տվին»:²⁴

Ալիշանը խոսում է նաև պարսիկների պաշտած Անահիտի մասին, որի նկարագիրը կա զրադաշտական կրոնի սրբազան գրքում՝ Ավեստայում: Անահիտն, ըստ պարսիկների, լանջագեղ է, ոսկեպաճույճ, ոսկեղեն վերարկուով, քառամանյակով, գոտիով, իսկ պատմուճանը 30 քառածին ջրաշների՝ կուղբերի մորթուց էր:²⁵

Նանեն՝ հայ հեթանոսների աստվածուհին, ծնվել էր Արամազդի ուղեղից և գիտության, իմաստության ու արիության աստվածուհին էր:²⁶

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Նանեի պաշտամունքային վայրը եղել է Թիլ ավանը: Բացի այդ վայրից, Հայաստանի այլ վայրերում չի հիշատակվում Նանեի պաշտամունքային մեհյանի մասին:

---

²⁴ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, էջ 443:

²⁵ Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 276:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 277-278:

Ալիշանը Նանեին համեմատում է հույների Աթենաս Պալլասի հետ: «Դիցաբանական բառարանում» ասվում է, որ Աթենաս Պալլասի գլխավոր սրբատեղին Աթենքի հայտնի Պարթենոնն էր, որտեղ կանգնած էր փղոսկրով ու ոսկով պատած նրա հսկա արձանը, որը կերտել էր Փիդիասը: Աթենասը պատկերվել է խստաշունչ և վեհասքանչ կույսի կերպարանքով, առավել հաճախ երկար զգեստով և լիազեն՝ նիզակով, վահանով ու սաղավարտով: Աստվածուհու ոտքերի մոտ սովորաբար նստած էր նրա սրբազան թռչունը՝ բուն:²⁷

Նանեից առավել հայերը պաշտում էին Աստղիկին, որին կապում էին Նոյի հետ: Հենվելով Բերոսոսյան Սիրիլյաների ասածի վրա՝ Խորենացին Աստղիկին համարում է Տիտանի և Ջրվանի քույրը, որը հաշտեցնում է կռվող եղբայրներին: «... սպա Աստղիկ քույրը Ջրվանի կանանց հետ միասին համոզում են Տիտաններից մի քանիսին՝ մյուս տղաներին կենդանի պահել և ուղարկել արևմուտք, այն լեռը, որին ասում էին Դյուցընկեց, իսկ այժմ կոչվում է Ուլիմպոս»:²⁸ Խորենացին կարծում էր, թե ոմանք այս փաստերը կարող են համարել առասպել, սակայն ինքը հավատացած է, որ դրանք մեծ մասամբ ճշմարիտ են:²⁹

---

²⁷ «Դիցաբանական բառարան», էջ 8: Վիեննայի պառլամենտի գեղեցիկ շենքի առաջ հիմա կանգնած է Աթենաս Պալլասի հրաշալի արձանը – Գ.Մ.:

²⁸ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 29:

²⁹ Նույն տեղում:

Ալիշանի վկայությամբ Տարոնում կար Աստղիկի բերդը, որն աստվածուհին շինել էր տվել եղբոր՝ Զրվանի ապահովության համար: Աստղիկի գլխավոր մեհյանը Աշտիշատում էր, ուր նրա արձանը կանգնած էր Վահագնի կողքին: Այս երկուսի արձանների մասին Խորենացին ասում է, որ Տիգրան Երկրորդը կամ Մեծը Աֆրոդիտեի՝ Աստղիկի և Հերակլեսի արձանները բերել է Հունաստանից. «Բայց Ափրոդիտեի արձանը, իբրև Հերակլեսի տարփածուի, հրամայում է կանգնեցնել հենց Հերակլեսի արձանի մոտ՝ Հաշտից տեղում»:³⁰

Ալիշանը հիշեցնում է, որ Անահիտն ու Աստղիկը սկզբում համարվել են միայն մեկ աստված՝ Անահիտ: Հետո է Աստղիկը գատվել Անահիտից՝ դառնալով «հեշտութեան գարշելի չաստվածն»³¹: Անգամ Ներսես Լամբրոնացին հետագայում հիշատակում է Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով Վահեվանյան Մեհյանի դիցարանի մասին:³² Աստղիկը համեմատ է նաև լատինացիների Վեներային: (Venus): Հայերն Աստղիկին նվիրել են մեծամեծ հանդեսներ, որոնցից է Վարդավառը: Այս տոնը հայերի համար այնքան սիրելի էր, որ Գրիգոր Լուսավորիչը այն փոխեց Քրիստոսի պայծառակերպության տոնով, երբ Հիսուս Քրիստոսը երևաց Թաբոր լեռան վրա: ³³

---

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Ղևոնդ Ալիշան, Հին հուսարք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 281:

³² Նույն տեղում, էջ 282:

³³ Նույն տեղում, էջ 283: Պայծառակերպության կամ Այլակերպության տոնը Հայ եկեղեցու հինգ Տաղավար տոներից է: Համաձայն Ավետարանի՝

Հայ հեթանոս աստվածներից է Միհրը: Այս աստվածը համապատասխանում է հույների Հեփեստոսին: Նա հրի և արեգակի չաստվածն է: Միհրին պաշտել են ոչ միայն պարսիկները, հույները, լատինացիները, հնդիկները, այլև գերմանացիներն ու իսլանդացիները: «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ֆրանսերեն թարգմանության առաջաբանում Ֆրեդերիկ Ֆեյդին Միհրին համեմատում է մեր ազգային էպոսի երկու հերոսների՝ Մեծ և Փոքր Մհերների հետ և ասում, որ նրանց քաջագործությունները հիշեցնում են հնագույն աստված Միթրայի գործերը:³⁴

Զրադաշտական կրոնում Միհրը Որմիզդի որդին էր, ոչ չաստված, այլ Ազատ և գլխավորը Ազատների, միջնորդ Որմիզդի և Ահրիմանի միջև:³⁵ Միհրը հիշատակվում է 449 թվականին հայերի Հազկերտ Երկրորդի «Թղթին» տրված պատասխանի միջ. «Այս բանն ասաց նաև ձեր սիրելի իմաստուններից մեկը, թե Միհր աստվածը մարդկային մոր ծնած էր և աստվածազավակ թագավոր է և քաջ համհարզ յոթերորդ աստվածների: Եթե կարելի է հավատալ այդ առասպելաբանությանը, որ դուք նույնիսկ գործերով

Քրիստոսն իր քարոզչական գործունեության երրորդ տարվա ամռանը, իր մահվան և հարության մասին առաքյալներին հայտնած կանխատեսությունից վեց օր հետո, մի քանի առաքյալների հետ բարձրանում է Թաբոր լեռը՝ աղոթելու: Աղոթքի պահին Հիսուսը նրանց առջ պայծառակերպվում է: (Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 973):

³⁴ David de Sassoun, *Épopée en vers*, Traduit de l'arménien avec une introduction et des notes de Frédéric Feydit, Paris, 1964, p. 43.

³⁵ Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 286:

կատարյալ եք ցույց տալիս ձեր հավատի մեջ, - մենք այլևս առասպելներին չենք հավատում, այլ աշակերտ ենք մեծ Մովսես մարգարեի, որի հետ աստված խոսեց մորենու մեջ Մինայում և դեմ առ դեմ օրենքներ գրեց և տվեց նրան»:³⁶

Ալիշանը չի անդրադառնում Միհրի այս բացատրությանը՝ այն համարելով Սասանյանների առասպելներից: Միհրը այնքան է մտել մարդկանց կյանքի մեջ, որ նրա անվան բարդմամբ Հայաստանում, Վրաստանում, Պարսկաստանում կան անձերի անուններ, ինչպես Միհրան, Միհր-Ներսեհ, Միհրան-Շապուհ, Միհր-Արտաշես, Միհրդատ, Միհրիշատ, Միհրհորիկ եւ այլն:³⁷

Տիրը ևս հեթանոս հայերի դիցարանից է: Տիր նշանակում է ուժ, պնդություն, քաջություն: Տիրին համարժեքներ են հույների Հերմեսը և Ապոլոնը:

Հույների Հերմեսը, լատինացիների Մերկուրին Դիոսի պատգամավորն ու դպիրն էին: Պարսիկները նրան համարում էին երազագետ: Ազաթանգեղոսն էլ Տիրին կոչում է երազահան. «Նախ ճանապարհին հանդիպեցին քրմական գիտության դպիր, Որմզդի դիվան կոչված երազացույց, երազահան պաշտամունքի Տիր աստծու իմաստության ուսման մեհյանը և ամենից առաջ սկսեցին այն քանդել, այրել, ավերել»:³⁸

---

³⁶ Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ե. Տեր - Մինայանի, Երևան, 1989, էջ 71:

³⁷ Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 288:

³⁸ Ազանթագեղոս, Հայոց պատմություն, էջ 437:

Տիր աստված ունեն և՛ պարսիկները, և՛ սաքսոնացիները, և՛ կելտերը:³⁹

Վահագնը Աստղիկի ամուսինն է: Աստղիկը զուտ հայկական անուն է: Վահագնը, ըստ պատմիչի, Տիգրան Երվանդյան, Հայկազյանի որդին էր: Մա այն Տրգրանն էր, որ հաղթեց Մարերի հռչակավոր Աժդահակ թագավորին: Ըստ հին հայերի՝ Աժդահակ նշանակում է Վիշապ, իսկ նրանց հաղթողներն էլ վիշապաքաղ: Մարերի եւ պարսիկների միջև ծագում է մեծ հակառակություն: Դրա մասին գրում են հույներից Հերոդոտոսը, իսկ հայերից՝ Մովսես Խորենացին: Հետաքրքիր է, որ պարսիկները իրենց Կյուրոսին Աժդահակի հակառակորդ և հաղթող ճանաչեցին, իսկ հայերը՝ Տիգրանին:⁴⁰

Վահագնի քաջագործությունների մասին պատմում է նաև հինգերորդ դարի նշանավոր գիտնական՝ թվաբան, տիեզերագետ, մատենագիր, աստվածաբան, պատմիչ Անանիա Շիրակացին: Վերջինս իր «Տիեզերագիտության» մեջ բացատրում է Ծիր կաթինի կամ Հարդագողի ճանապարհի առաջացումը ըստ հույների և ըստ հայերի. «Դարձյալ հայոց նախնիներից ոմանք ասում են, թե Վահագնը՝ հայերի նախնին, մի խիստ ձմռան ժամանակ գողացել է

---

³⁹ Ղ. Ալիշան, Հին հուրապոլ կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 291:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 293:

ասորեստանցիների նախնու՝ Բարշամի դարմանը, որին մենք ավանդաբար հարդագողի հետք ենք անվանում»:⁴¹

Վահագնը համեմատվել է նաև հնդիկների Ինտրայի եւ Ագնիի հետ: Աշտիշատում Գրիգոր Լուսավորիչը դժվարությամբ կործանեց Վահագնի կուռքը, որովհետև հնդիկների քուրմերը այն համառ ձևով պաշտպանում էին:⁴² Այդ մասին պատմում է Հովհան Մամիկոնյանը Տարոնի պատմության մեջ. «Բայց իշխաններից ոմանք Գրիգորին հասկացրին, թե Տարոնի գավառում դեռևս կանգուն են երկու բազիլներ, որոնք դներին են պաշտոն մատուցում... «Իսկ նա, որ գլխավոր քուրմն էր, անունը՝ Արձան և իր Դեմետր որդին՝ վերցնելով Կուառսի քրմական տանից չորս հարյուր հոգի, բարձրացան Կուառսի հանդիպակաց լեռան վրա ու այնտեղ սպասեցին, մինչև մյուս տեղերից օգնական զորքերի ժամանելը»:⁴³

Խորենացին վկայում է, որ Վահագնին պաշտել են նաև Վրաստանում. «Բայց ասում են նաև, թե սա աստված է, և Վրաց աշխարհում սրա հասակով արձան կանգնեցնելով՝ պատվում էին զոհերով»:⁴⁴

---

⁴¹ Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979, էջ 95-96:

⁴² Ղ. Ալիշան, Հին հուրաք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 295:

⁴³ Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վարդան Վարդանյանի, Երևան, 1989, էջ 36:

⁴⁴ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 103:

Ազնիին, որպես հնդկական աստվածություն, հիշատակում է նաև Եղիշե Չարենցն իր «Սումա» պոեմում.

Արշալույսների սրբազան արգանդ,

Ոգու Կաթն Ծիր.

Արևից առաջ դու՛ երկնից անցար,

Ոսկի փռեցիր:

...Սո՛ւմա, օ, Սո՛ւմա, օրհնվի՛ թող

այն

Վայրկյանը կարմիր աշխարհում

այս չար,

Երբ մարդու սրտում առաջին

անգամ

Հրի փոխվեցիր ու **Ա՛զնի**

դարձար...⁴⁵

Հին պարսիկները Վահագնին ճանաչում էին որպես Վերերթագնա: Ազաթանգեղոսը Վահագնին Անահիտի չափ կարևոր է համարում հայերի համար, որովհետև Վահագնը քաջության աստվածն էր. «Թող ողջույն և խաղաղություն հասնի աստվածների օգնականությամբ, պարարտ լիություն՝ արի Արամազդից, խնամակալություն՝ Անահիտ տիկնոջից, **քաջություն ամենայն Հայոց աշխարհիս՝ քաջ Վահագնից**»:⁴⁶

Այս բացատրությունը պարզ է դարձնում Ե. Չարենցի «Վահագն» փոքրածավալ բերթվածի ողջ ողբերգականությունը: Չարենցը Վահագնին համարում է

---

⁴⁵ Ե. Չարենց, Հատընտիր, Երևան, 1987, էջ 32:

⁴⁶ Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, էջ 81:

հրդեհի աստված, միաժամանակ հայերի փրկության երաշխիքը, որը, սակայն, 1915 թվականի երիտթուրքերի կազմակերպած ցեղասպանության հետևանքով արնաքամ ընկած է.

Մեր կյանքի հիմերն անդունդն ընկան
Եվ արնոտ միգուժմ ճարճատում են
դեռ...⁴⁷

Թովմա Արծրունին էլ, հիշեցնում է Ալիշանը, Վահեվանյան մեհյան է հիշատակում Տոսպում. «...որ շինել էր սուրբ Գրիգորը, Ահևական գյուղից վերև, Հայոց լուսավորությունը կատարելուց հետո, որովհետև այն նախկինում եղել էր Վահեվանյան մեհյանատեղի:»⁴⁸

Վահագնի մասին երգեր դեռ լսվում էին սուրբ թարգմանչաց օրերին: Ալիշանն էլ շեշտում է, թե Վահագնի լծորդն է Ագնին՝ հրո չաստվածը:⁴⁹

Վերջին հեթանոս աստվածները, որոնց մասին խոսում է Ալիշանը, Վանատուրն ու Ամանորն են: Այս հաստվածում Ալիշանը մեզ է ներկայացնում Բագրևանդ գավառում գտնվող Հայոց գլխավոր դիցապաշտական կենտրոն Բագավանը՝ հունարեն Դիոսպոլիս, հայերեն թարգմանությունն է՝ Աստվածաքաղաք:⁵⁰ Այդտեղ էլ Վանատուրի բազինն է՝ պաշտամունքային վայրը: Ընդունված կարծիք է, թե

---

⁴⁷ Ե. Չարենց, Հատընտիր, էջ 250:

⁴⁸ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978, էջ 224:

⁴⁹ Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 301:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 302:

Վանատուր նշանակում է հյուրասեր, հյուրընկալ, օտարներին ու պանդուխտներին սատարող: Հյուրընկալության աստվածներ ունեն շատ ժողովուրդներ: Սուրբ գրքում այդ մասին գրված է. «Կարճ ժամանակ անց թագավորն ուղարկեց Աթեներիոս ծերունուն, որ սա ստիպի հրեաներին հրաժարվել իրենց հայրերի օրենքներից, այլևս չենթարկվել Աստծու օրենքներին, պղծել Երուսաղեմի տաճարը և այնուհետև այն անվանել ողոմպիացիների Որմիզդ աստծու անունով, իսկ Գարգարիզում գտնվող տաճարը՝ **հյուրընկալ Վանատուրի** անունով, որովհետև այնտեղ բնակություն հաստատած հեթանոսները այդ էին պահանջում»:⁵¹

Լատինացիները Վանատուրին կոչում են՝ Hospitalis.

Վանատուրի տոնը կատարվում էր Հայոց Նավասարդի տարեգլխին, ու երկրի բոլոր կողմերից մեծ բազմություն էր գալիս: Հարկ էր շատ իջևաններ գտնել և հնարավոր էր, որ դժվար ճանապարհներին շինված իջևանատները նվիրված լինեին այս աստծուն: Հետագայում այդ տները կոչվեցին Բուդկա՝ քարավանատուն կամ կրպակ նշանակելով:⁵²

IV դարում՝ քրիստոնեության ժամանակ, այդպիսի հարյուրավոր տներ կառուցեց Ներսես Մեծը:

Ալիշանն առանց պնդելու առաջ է քաշում վարկած, ըստ որի Ամանորն ու Վանատուրը մյուս հունական աստվածների արձանների հետ բերված էին Հունաստանից: Նավասարդ

---

⁵¹ «Մակաբայեցիներ», II գիրք, 6,1-2:

⁵² Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, էջ 303:

անվանումն էլ, որ Ամանոր, նոր տարի է նշանակում, զանդիկ – պարսկերեն է:⁵³

Հայկական հին դիցարանում Սպանդարամետ անունով դից ևս հիշատակվում է: Այս անվամբ սուրբ գիրքը անվանում է Դիոնիսիոսին կամ Բաքոսին. «Թագավորի ծննդյան օրը, յուրաքանչյուր ամսվա այդ օրը ստիպում էին զոհեր մատուցել: Երբ հասնում էր պտղաբերության պաշտամունքի տոնը, ստիպում էին նրանց թավ ոստերից հյուսած պսակներով պարել Բաքոսի կուռքի մոտ»:⁵⁴ Հայերը բաքոսի ոգով մեկին պաշտում էին Սպանդարամետ անունով: Սպանդարամետի անունը փոխանցվել է սովորական հայերին՝ որպես անձնանուն: Սպանդարամետը մի տառ պակասով դառնում է Սանդարամետ և նշանակում է դժոխք:

Ինչ-որ ժամանակ հայերը պաշտել են նաև ասորական Բար-Շամինա աստծուն, որը նշանակում էր Երկնքի աստված կամ Մեծ աստված: Դա Արեգակի աստվածն էր և զարմանալի չէ, որ հայերն իրենց ոչ սիրելի աստրիների աստծուն են պաշտել, որովհետև այն ժամանակներում իրենք էլ արևապաշտ էին:

Ալիշանը համոզված է, որ հին հայկական սեպագիր արձանագրություններում, անշուշտ, կան հայերի հին աստվածների այլ անուններ, որոնք այդպես էլ մնում են անհայտ:⁵⁵

---

⁵³ Նույն տեղում, էջ 305:

⁵⁴ «Մակաբայեցիներ», II, 6, 7:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 319:

Ղևոնդ Ալիշանի հայ հեթանոսական կրոնին նվիրված հետազոտությունը շարադրված է քննական ձևով ու պատմահամեմատական մեթոդով: Հայկական հնությունները ներկայացվում են քաղաքակիրթ աշխարհի պատմական ընթացքին համեմատ, տարբեր լեզուներով ստեղծված աղբյուրների հիման վրա: Այս աշխատությունն համընդհանուր կրոնագիտության մեջ անպայման զբաղեցնում է իր արժանավոր տեղը:

ՄԱՅԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայաստանի ազգային

գրադարան

Բանասիրական գիտությունների

թեկնածու

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ «ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ»-Ի ԷՋԵՐՈՒՄ

Ղևոնդ Ալիշանը, որպես ազգային մեծություն, գնահատված է բոլոր ժամանակներում: Նա առաջիններից էր, որ հայ գրականության մեջ ստեղծեց ժողովրդական հերոսական պայքարի գեղարվեստական պատկերը կամ կաղապարը և արթնացրեց հույսը ապագայի նկատմամբ: Հենց սրանով առաջին հերթին նա տարբերվեց Մխիթարյան միաբանության մյուս անդամներից:

Ղևոնդ Ալիշանի կյանքը, գործունեությունը, ստեղծագործական աշխարհը բազմիցս արժանացել են տարբեր ոլորտների ուսումնասիրողների ուշադրությանը: Բոլոր ժամանակներում գրվել են առանձին ուսումնասիրություններ, հոդվածներ՝ հնարավորություն ընձեռելով հաջորդ սերունդներին տեսնելու Ալիշանի կենսագրության և ստեղծագործությունների խորքային

շերտերը: Այդպես տասնամյակների ընթացքում մեծ հայերգուն բացահայտվել է շերտ առ շերտ: Այսօր, երբ թվում է այլևս ասելիք չկա, գտնվում են նոր փաստեր, որոնք ստիպում են նույն ստեղծագործությունը կամ իրադարձությունը մեկնաբանել բոլորովին այլ լույսի ներքո: Բոլոր այդ ուսումնասիրությունների մեջ փորձենք առանձնացնել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանների մոտեցումները կամ գնահատումները, որոնք արտացոլվել են «Հանդես ամսօրեայ» ամսագրի մեջ: Ալիշանին տրված բոլոր գնահատականների մեջ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամների արժևորումներն առանձնանում են հետևյալ պատճառներով.

1. Վիեննայի Մխիթարյան հայրերը «Ֆիզիկապես» անկախ էին Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունից: Այն շրջանում, երբ իր գործունեությունն էր ծավալում Ղևոնդ Ալիշանը, այս երկու կառույցները տարանջատված էին և գործում էին առանձին: Ինչպես գիտենք, 1772 թ. Մխիթարյան միաբանության կանոնադրության փոփոխման և այլ խնդիրների պատճառով տարաձայնություններ են առաջանում, ինչի հետևանքով 18 միաբան Տրիեստում ստեղծում են նոր կառույց, որը կոչվում է Մխիթարյան: Ավելի ուշ նրանք տեղափոխվում են Վիեննա՝ վերջնականապես հաստատվելով այնտեղ: Այն դառնում է գիտության, կրթության և մշակութային օջախ, որն իր անգնահատելի նպաստն է բերում հայ ժողովրդին¹:

---

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Գօճանեան Պօղոս, Վիեննական Մխիթարեան միաբանութիւն (Պատմական ակնարկ), Հանդես ամսօրեայ, 2011, թ. 1-12, էջ 21-28; Փաշայան Ասատուր, Վիեննայի Մխիթարյանները գիտության և մշակույթի ջահակիրներ (Միաբանության 200-ամյակի առթիվ), Պատմաբանասիրական հանդես, 2011, թ. 1, էջ 22-35:

2. Որքան էլ Պ. Գօճանեանը պնդում է², որ երկու կառույցներն ունեին նույն հիմնադիրը, նույն նպատակներն ու գաղափարները, այնուամենայնիվ տարբեր փաստեր վկայում են, որ նրանց միջև տարաձայնությունները եղել են շատ ավելի խորը, քան ներկայացվում է: Այդ տարաձայնությունները պատճառ են դարձել, որ երկար ժամանակ երկու միաբանությունների գործիչները, ովքեր մեծ ներդրում ունեն հայ գրականության, պատմության, մշակույթի մեջ, կամ անտեսում էին միմյանց, կամ անդրադառնում քննադատաբար: Նշենք նաև, որ այդ քննադատական մոտեցումը շահեկան է եղել հայ բանասիրության ու մշակույթի համար:

3. Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության հայրերն իրենց համարել են ավելի ազատամիտ, առաջադեմ գաղափարների կրող, ավելի մեծ տեղ են հատկացրել մշակութային արժեքներին և վարել են նպատակային հայագիտական քաղաքականություն: Նրանք իրենց ավելի «բարձր են դասել» վենետիկյան հայրերից, ինչն էլ հիմք է հանդիսացել նրանց նկատմամբ քննադատական մոտեցման համար:

Վերը նշված պատճառները մասնակի անդրադարձել են նաև Ղևոնդ Ալիշանին: Մասնակի, որովհետև Վիեննայի Մխիթարյանները և՛ գնահատել են Ալիշանին, և՛ քննադատել: Մեծ բանաստեղծը վեր էր կանգնած գաղափարական կամ անձնային հարաբերություններից, ինչը ժամանակի ընթացքում հասկացան նաև Վիեննայի հայրերը: Վիեննայի հետ կապը երևում է և՛ ճանապարհորդություններից, և՛ նամակներից (որոնք թվով այնքան էլ շատ չեն), և՛ «Հանդես ամսօրեայ» ամսագրի նյութերից: Անդրադառնանք կետերով.

---

² Տե՛ս նույն հոդվածը:

1. Որպես Մխիթարյան միաբանության անդամ՝ Ալիշանի գործունեությունը սկսվել է 1840 թ. և շարունակվել մինչև կյանքի վերջ³: Իր գործունեության ընթացքում նա շատ է ճամփորդել, բազմաթիվ անգամներ եղել է Հռոմում, Փարիզում, Բեռլինում, Լոնդոնում, Գենտում, Միլանում և այլուր: Վիեննա այցելել է մեկ անգամ, Լոնդոնից վերադառնալու ճանապարհին, 1852 թ.⁴: Ս. Երեմյանը վկայում է, որ նա հանդիպել է Վիեննայի մատենադարանի ղիվանապետ կոմս Այխենֆելդի հետ, որը նրան օգնել է հաճընցի Սարգսի Աստվածաշունչը հայտնաբերելու հարցում: Վիեննայում գտնվելու ժամանակ նա այցելել է նաև Մխիթարյան վանքը, մի բան, որ եզակի երևույթ էր այդ շրջանում: Ավելին, նա շատ «ճոխ է գտել» նրանց Մատենադարանը, հայր Սիպիլեանի հետ երկար զրուցել է Ռուբինյան դրամների մասին, իսկ երկու օրից մեկնել Բեռլին: Այս եզակի այցելությունը փաստում է, որ Ղևոնդ Ալիշանը բարեկամական վերաբերմունք է ունեցել Վիեննայի

---

³ Սուրեն Շտիկյանն իր հոդվածներից մեկում այսպես է բնորոշում. «Վենետիկի Մխիթարյան միաբանություն» արտահայտությունը սուկ աշխարհագրական հասկացողություն կամ անհատի՝ տվյալ կազմակերպությանը պատկանելը ցույց տվող ըմբռնում չէր, առավել ևս այն ժամանակաշրջանում, երբ ապրում ու գործում էր Ալիշանը: Ամենից առաջ դա նշանակում էր աշխարհայացքի և աշխարհընկալման որոշակի համակարգ, մտածողության առանձնահատուկ, ուրիշներից տարբերվող եղանակ»: Տե՛ս Շտիկյան Ս., Ալիշանը հայ մտավորականների հուշերում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Ե., 1987, թ. 6, էջ 37:

⁴ Վիեննա կատարած այցի մասին տե՛ս Երեմեան Ս., Կենսագրութիւն Հ. Ալիշանի, Վենետիկ, 1902, էջ 38; Ասմարյան Հ., Ղևոնդ Ալիշանի ճանապարհորդական նոթերից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2003, թ. 2, էջ 127-135:

Մխիթարյանների նկատմամբ, վերջիններս էլ հարգել են նրա անձը՝ գնահատելով նրա մեջ մեծ մտածողին:

2. Վիեննայի Մխիթարյանների հետ բարեկամական վերաբերմունքն են փաստում նաև Ալիշանի գրած նամակները, որոնք մեզ են հասել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության արքահայր գեր. Գրիգորիս Մանյանի պատրաստակամության և գրականագետ Սուրեն Շտիկյանի ջանքերի շնորհիվ⁵: Նամակները գրված են Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամներ Հակոբոս Պոզաճյանին, Վարդան Ըստկարյանին, Միմոն Անտոնյանին, Արսեն Այտընյանին, 1856-1897 թթ. ժամանակահատվածում, Վենետիկից: Շուրջ երկու տասնյակ կազմող նամակները փաստում են, որ հայագիտական, բանասիրական որոնումները մերձեցրել են Ալիշանին Վենետիկյան հայրերի հետ, որոնց հետ կապը պահպանել է գրեթե ողջ կյանքի ընթացքում: Մինչ այս նամակների հրապարակումը հաստատված չէր, որ նա շարունակական կապ է ունեցել Վիեննայի Մխիթարյան հայրերի հետ: Նամակների մեջ արտացոլվում են ինչպես անձնական, ընկերային հարաբերություններ, այնպես էլ գիտական հարցադրումներ, բանասիրական որոնումներ, տարաձայնությունների բացատրություններ: Այս ամենի շնորհիվ ուրվագծվում է այն ուղին, որն անցել է Ալիշանն իր աշխատությունները հրատարակելու և ընթերցողին մատուցելու համար: Նամակները փաստում են, որ կատարվել է մանրազին

---

⁵ Տե՛ս Շտիկյան Ս., Ղևոնդ Ալիշանի նորահայտ նամակները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1977, թ. 7, էջ 95-106; Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Ե., 1981, թ. 2, էջ 45-63:

աշխատանք, ուշադրություն է դարձվել ամեն մի մանրուքին, կրկնակի, եռակի ստուգվել են բոլոր փաստերը՝ նյութը կատարելության հասցնելու նպատակով:

3. Շատ կարևոր են «Հանդէս ամսօրեայ» ամսագրում տպագրված տեղեկությունները կամ հոդվածները, որոնք ամբողջացնում են Ալիշանի և Վենետիկի Մխիթարյան հայրերի փոխհարաբերությունների խնդիրը: Նախ նշենք, որ Ալիշանի ստեղծագործություններն ու աշխատությունները տպագրվել և վերահրատարակվել են ոչ միայն Վենետիկում, այլև այլ աշխարհագրական վայրերում և՛ առանձին գրքերի ձևաչափով, և՛ հոդվածների: Բացառությամբ Վիեննայի: Վիեննայում, հատկապես Մխիթարյան տպարանում տպագրված Ալիշանի որևէ գիրք կամ գրքի մատենագիտական որևէ տեղեկություն գտնելու մեր որոնումները հայտնվեցին փակուղում: Նրա ոչ մի ստեղծագործություն կամ աշխատություն այստեղ չի տպագրվել: Նամակագրության մեջ արտացոլված ջերմ հարաբերությունները սահմանափակվել են միայն նամակներում: «Հանդէս ամսօրեայ» ամսագրում ևս Ալիշանի աշխատությունները կամ ստեղծագործությունները չեն տպագրվել ո՛չ իր կենդանության օրոք, ո՛չ էլ մահվանից հետո: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ լինելու գործոնն իր ազդեցությունն, այնուամենայնիվ, ունեցել է:

«Հանդէս ամսօրեայ» ամսագրում Վիեննայի Մխիթարյան հայրերը անդրադարձել են միայն Ալիշանի կյանքին և գործունեությանը, աշխատություններին ու ստեղծագործություններին, այն էլ խիստ մասնակի և որոշակի

ուղղվածությամբ: Քանակական առումով այդ հոդվածները (կամ անդրադարձները) շատ քիչ են, ընդամենը 15 հոդված կամ անդրադարձ: Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ Նորայր Բյուզանդացու՝ Ալիշանի «Հայբուսակ»-ին նվիրված քննադատությունը շարունակվում է 1921-1926 թթ. տպագրված համարներում, ապա այդ քանակն ավելի է սեղմվում:

Ղևոնդ Ալիշանի բուռն գործունեությունը սկսվում է 19-րդ դարի առաջին կեսից: 1852 թ., ինչպես արդեն նշեցինք, որոշ ուսումնասիրություններ կատարելու նպատակով նա գնում է Վիեննա, և նրան սիրով տրվում են այդ տեղեկությունները: Վիեննայի հայրերին գրված նամակների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ 1856 թվականից նա պարբերաբար գրել և համագործակցել է նրանց հետ, սակայն մինչև 1889 թ. տպագրված հանդեսի համարներում ոչ մի տեղեկություն Ալիշանի կյանքի, գործունեության մասին չկարողացանք գտնել: Ժամանակագրական առումով այդ հոդվածները թվագրվում են 1889-1926 թթ.՝ ընդգրկելով գիտնականի կյանքի վերջին շրջանը և մահվանը հաջորդող առաջին երկու տասնամյակը:

Ալիշանին նվիրված այդ անդրադարձները կարելի է պայմանականորեն բաժանել երկու մասի՝ նրա անձին, կյանքին ու գործունեությանը նվիրված տեղեկություններ և նրա աշխատությունների, գրքերի գրախոսություններ: Երկու դեպքում էլ որակումներն իրարամերժ են. Ալիշանին՝ որպես մեծ մտածողի, հայրենասերի, գիտնականի արժևորելով հանդերձ Վիեննայի Մխիթարյանները չեն խուսափել քննադատական վերաբերմունքից՝ մի անգամ ևս փաստելով, որ ինչքան էլ ջերմ լինեին նրանց

հարաբերությունները, այնուամենայնիվ գաղափարական ընդհանուր հակասությունները երկու կառույցների միջև լուրջ դերակատարում ունեցել են այդ հարաբերությունների վրա: Ներկայացնենք նախ գրախոսությունները:

Առաջին անգամ ամսագիրը Ղևոնդ Ալիշանին անդրադարձել է 1889 թ. վերջին, երբ իր էջում տարածել է նրա «Այրարատ» գրքի տպագրության հայտարարությունը: Սա մի աննշան հատված է, որն ընդամենը տեղեկացնում է տպագրության մասին: Իսկ արդեն 1890 թ. հոկտեմբերին Հ.Յ.Տ.⁶ ստորագրությամբ տպագրվում է նույն գրքի գրախոսությունը⁷: Բավական ընդարձակ գրախոսականում արժևորվում է Ալիշանը որպես մտածող և նրա աշխատությունը՝ որպես «Հին Հայոց տեղագրութեանը» նվիրված երկ: Գրախոսն «Այրարատ»-ը համեմատում է «Միսունան» և «Շիրակ» երկերի հետ՝ ընդգծելով նրանում առկա ձեռքբերումներն ու թերությունները: Միանշանակ կարող ենք ասել, որ այս գրախոսությունը Ղևոնդ Ալիշանին նվիրված գովեստի ձոն չէ, քանի որ Հ. Տաշյանը դիպուկ փաստերով ցույց է տալիս թերությունները: Օրինակ՝ նա նշում է, որ գիրքը «չոր ու ցամաք» տեղագրություն է, շատ դեպքերում չեն նշված անգամ հեռավորության չափերը: Սա վերագրում է հեղինակի շտապողականությանը: Չեն հիշատակված այն նյութերի աղբյուրները, որոնցից օգտվել է Ալիշանը, մինչդեռ դա կարևոր նախապայման է այսպիսի աշխատությունների համար:

---

⁶ Հ.Յ.Տ.՝ Հայր Յակոբոս Տաշեան: Տե՛ս Հովակիմյան Բ., Հայոց ծածկանունների բառարան, Ե., 2005, էջ 228:

⁷ Հ.Յ.Տ., Մատենախօսական, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1890, թ. 10, Հոկտեմբեր, էջ 234-238:

Օրինակները շատ են և բազմապիսի: Գրախոսության վերջում սակայն Հ. Տաշյանն ավելացնում է. «Կը քննենք մեր համառոտ քննութիւնը՝ բաղձալով, որ նոյն արդիւնատոր գրչէն շուտով լոյս տեսնեն միւս հատորներն ալ Հայոց աշխարհի այս համադրութեան»:

Մի տևական շրջան Վիեննայի Մխիթարյան հայրերը չեն անդրադառնում Ալիշանի ստեղծագործությանը: Տասը տարի հետո՝ 1899 թ. սեպտեմբերյան համարում, լոյս է տեսնում «Միսուան» աշխատության ֆրանսերեն թարգմանության գրախոսությունը⁸ Հ.Յ.Տ. (Յակոբոս Տաշեան) ստորագրությամբ: Գրախոսը շեշտում է, որ Ալիշանի աշխատությունների շարքում սա ամենանշանավորն է, քանի որ այն ընդունվել է թե՛ հայ, թե՛ օտարազգի ուսումնասիրողների կողմից: Նա շեշտում է նաև, որ գրքի ֆրանսերեն թարգմանությունը Նուբար փաշայի երազանքն էր և ցանկությունը, սակայն այն լոյս է տեսնում նրա մահվանից հետո: Նախքան այս գրքի տպագրությունը աշխատության մի հատվածը՝ «Լեւոն Մեծագործ» խորագրով, ֆրանսերեն տպագրվել էր 1888 թ.⁹: Ըստ գրախոսի՝ ֆրանսերեն տարբերակը ավելի համառոտ է, քան հայերեն բնագիրը, փոխարենը պարունակում է ճշտված տեղեկություններ, ընդլայնված է պատմական բաժինը: Ամբողջ գրախոսության մեջ թվարկվում են այն տարբերությունները, որոնք առկա են հայերեն և ֆրանսերեն բնագրերի մեջ, իսկ վերջում գրախոսը եզրակացնում է. «Գիրքն իւր արդի հանգամանաց մէջ

---

⁸ Հ.Յ.Տ., P. Léonce M. Alishan, Sissouan ou l'Arméno-Cilicie, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1889, թ. 9, Սեպտեմբեր, էջ 284-285:

⁹ Sté u Alishan Léonce, Léon le Magnifique /Trad. Par G. Bayan Georges, Venise, 1888, XII, 392 p.

կրնանք նոր խմբագրութիւն մը համարիլ «Միսուանայ», աւելի համառօտ ընդհանրապէս, տեղ տեղ աւելի նոր տեղեկութիւններով ճոխացած»: Առանձին քննության նյութ են դառնում աշխատության մեջ առկա գունավոր և մեծադիր պատկերները: Ընդհանուր առմամբ ամբողջ գրախոսության մեջ արժևորվում է Ղևոնդ Ալիշան մտածողը և նրա գործը՝ հույսով, որ այս գիրքը պետք է եվրոպացի գիտնականներին մատակարարի «ճոխ ու հմտալից տեղեկութիւններ Կիլիկիոյ մասին»:

1904 թ. «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1-4 համարներում շարունակաբար տպագրվում է Ալիշանի «Հայապատում» աշխատության գրախոսականը Հ. Համբ. ստորագրությամբ¹⁰: Գրախոսության հեղինակը բավական ընդարձակ գրախոսությունը բաժանում է մասերի՝ ներկայացնելով աշխատության կառուցվածք, նպատակը, առավելություններն ու թերությունները: Օրինակ՝ գրախոսության հեղինակը բարեխղճորեն արժևորում է Ալիշանի երկը՝ նշելով, որ սովորաձևավալ այս աշխատությունն արդեն իսկ ձեռքբերում է իր մեծադիր ծավալով: Գրքում աշխատասիրողը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում օտար պատմիչների մասին, հասկապէս կանգ առնելով Մար Աբաս Կատինայի վրա: Սակայն արժևորելով հանդերձ այս աշխատությունը՝ գրախոսը ավելի մանրամասն շեշտում է առկա թերությունները: Զուտ ծավալային տեսանկյունից երբ համեմատում ենք առավելությունների և թերությունների հատվածները՝ նկատում ենք, որ թերությունների բաժինն ավելի ընդգրկուն է: Նա թերություն է համարում այն, որ

---

¹⁰ Հ. Համբ., Հայապատում, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1904, թ. 1-2, Փետրուար, էջ 58-62, թ. 3, Մարտ, էջ 89-93, թ. 4, Ապրիլ, էջ 125-128:

Ալիշանը փորձել է հայկական ավանդական գրույցներին հաղորդել պատմական ճշգրտություն: Նա մեկ առ մեկ ստուգաբանական քննության է ենթարկում Ալիշանի աշխատության մեջ գործածված մի շարք բառեր՝ նշելով այդ բառերի ծագման կամ ստուգաբանության հետ կապված թերությունները: Անհնար է անդրադառնալ գրախոսի բոլոր դիտողություններին: Նշենք միայն, որ այս քննադատական մոտեցումը բնավ չի նվազեցնում Ալիշանի աշխատության արժեքը, այլ նոր գույն է հաղորդում նրան՝ ընդգծելով. «Պարզ է հեղինակին ձգտումը, այսինքն պահպանել եւ պաշտպանել հայկական աւանդութիւնը»: Մյուս կողմից շեշտելով. «Եթէ մեծ հեղինակը իւր հմտալից ծանօթութեանց հետ քննադատութեան պարզած խնդիրներն ալ իւր մատենին մէջ հիւրընկալէր, կամ ինքնին քննադատէր մեր մատենագրութեան մութ կէտերը, այն ատեն իւր ընդարձակ երկասիրութիւնը անհամեմատ աւելի արժէք կունենար գիտական աշխարհին առջեւ»:

Հաջորդ ծավալուն գրախոսականը, որը հրատարակվում է «Հանդէս ամսօրեայ» ամսագրի էջերում, Նորայր Բյուզանդացու «Քննադատութիւն Հայբուսակի» խորագրով ուսումնասիրությունն է, որը լույս է տեսնում հատվածաբար 1921-1925 թթ.¹¹, իսկ 1926 թ. հանդեսում լույս է տեսնում «Վերադարձութիւնք յիմ քննադատութիւն «Հայբուսակ»-ի» խորագրով ուսումնասիրությունը,

---

¹¹ Բիւզանդացի Նորայր, Քննադատութիւն Հայբուսակի, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1921, թ. 1-2, Յունուար-Փետրուար, էջ 97-108; 1923, թ. 1-2, Յունուար-Փետրուար, էջ 49-64, թ. 3-4, Մարտ-Ապրիլ, էջ 155-170, թ. 7-8, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 341-349; 1924, թ. 1-2, Յունուար-Փետրուար, էջ 69-79, թ. 11-12, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 545-552; 1925, թ. 5-6, Մայիս-Յունիս, էջ 301-303, թ. 7-8, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 408-411

որը կարելի է համարել նախորդի հավելվածը¹²: Հայագետ, բանասեր, Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության անդամ, Ալիշանի աշակերտներից Նորայր Բյուզանդացու այս քննադատությունը ոչ թե Ալիշանին ուղղված չարախոսություն է, այլ բանասիրական ուսումնասիրություն, որից շահում է թե՛ Ալիշանը, թե՛ բանասիրությունը:

Ղ. Ալիշանի «Հայբուսակ» աշխատությունը հատվածաբար լույս է տեսել նախ «Բազմավեպ»-ում, իսկ 1895 թ. առանձին գրքով: Այստեղ հեղինակը հավաքել է հայ հին և նոր գրականության մեջ արտացոլված բույսերի ծանոթ ու անծանոթ անունները՝ ծանոթագրություններով: Նման աշխատանքը չէր կարող լինել անթերի և ամբողջական՝ հաշվի առնելով նյութի հսկայածավալ լինելը: Այս գրքի շուրջ արված ցանկացած քննություն կամ նոր մոտեցում կարելի է դիտել որպես գրքի հավելված կամ լրացում: Նորայր Բյուզանդացին, լինելով Ալիշանի աշակերտներից, նույնպես զբաղվում էր բույսերի վերաբերյալ նյութերի հավաքագրմամբ ու ուսումնասիրությամբ: Նա անդրադարձել է մի շարք կետերի, որոնք սխալ էին մեկնաբանված, կամ պետք է լուսաբանվեին նորովի: Հենց սա էլ հիմք է հանդիսացել Ն. Բյուզանդացու համար՝ գրելու իր հայտնի Քննադատությունը: Այն գրվել է 1895 թ., 3 ամիսների ընթացքում: Նույն 1895 թ. նա հայտարարություն է տպագրում Կ. Պոլսի «Հայրենիք» լրագրում՝ Քննադատության ձեռագիրը 500

---

¹² Բիւզանդացի Նորայր, վերադարձութիւնք յիմ քննադատութիւն Հայբուսակի, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1926, թ. 1-2, Յունուար-Փետրուար, էջ 65-71:

Ֆրանկով վաճառելու մասին¹³, իսկ ավելի ուշ նույն լրագրում տպագրվում է մի առաջնորդող, որով ծանուցվում է Ալիշանի «Հայրուսակ» աշխատության տպագրությունը: Առաջնորդողի մեջ խոսվում է նաև Ն. Բյուզանդացու այս Քննադատության շուրջ՝ այն ներկայացնելով ոչ թե որպես գրախոսություն, այլ Ալիշանի գործի սրբագրություն¹⁴: Ն. Բյուզանդացու ուսումնասիրության ձեռագիրը գնում է իշխան Գվիդոն Լուսինյանը: Սակայն ձեռագիրը չի տպագրվում: Շարունակելով իր պրպտումները՝ Ն. Բյուզանդացին 1896 թ. Գվիդոն Լուսինյանին է ուղարկում իր քննադատության հավելվածը՝ տպագրության դեպքում այն ևս ներառելու համար: 1897թ. իշխանը ձեռագիրն ու հավելվածը նվիրում է լեզվաբան, հայագետ, Վիեննայի մխիթարյան միաբանության անդամ Գաբրիել Մեննիշյանին: Այսպես վենետիկյան միաբանի աշխատությունը հայտնվում է Վիեննայի Մխիթարյանների Մատենադարանում: 1898 թ. 2 գրությամբ Նորայր Բյուզանդացին Արսեն Այտընյանին է ուղարկում ևս մի հավելված «Վերադարձութիւնք յիմ Քննադատութիւն Հայրուսակի»՝ նշելով, որ սրբագրել և լրացումներ է կատարել նախորդ տեքստի մեջ: Հարգելով Ալիշանի համբավը՝ Վիեննայի Մխիթարյանները երկար ժամանակ չեն հրատարակում այն: 1911 թ. գտնելով, որ այս ձեռագրերը ոչ թե վնասում են Ալիշանին, այլ ընդհակառակը լրացնում և կատարելագործում են նրա աշխատանքը, «Հանդես ամսօրեայ»-ի խմբագրությունը դիմում է Ն. Բյուզանդացուն՝ տպագրության համար թոյլտվություն ստանալու

---

¹³ Տե՛ս Հայրենիք, Կ. Պոլիս, 1895, թ. 1175, 31 մայիսի, էջ 3:

¹⁴ Տե՛ս Ա.Ա., Շ. Ալիշանի մեկ նոր գործը, Հայրենիկ, Կ. Պոլիս, 1895, թ. 1180, 5 յունիս, էջ 1:

համար: Վերջինս տալիս է իր համաձայնությունը և խոստանում ուղարկել նոր հավելումներ: Սակայն հիվանդության պատճառով չի կարողանում իրականացնել խոստումը: Ձեռագիրն ու հավելվածը սակայն տպագրվում են հանդեսում 1921-1926 թթ. ընթացքում, հատվածաբար:

Իսկապես, Ն. Բյուզանդացու Քննադատությունը մի առանձին ուսումնասիրություն է, որի հիմքում ընկած է Ալիշանի «Հայբուսակ»-ը: Այն բոլորովին չի նվաստացնում ուսուցչի վաստակն ու անունը, ընդհակառակը, երկու մեծ գիտնականների ուսումնասիրությունների, պրպտումների, տքնաջան աշխատանքի արդյունքում հայ բանասիրությունը հարստանում է նոր նյութերով:

«Հանդես ամսօրեայ» ամսագրում Ալիշանի աշխատությունների վերաբերյալ գրախոսությունները սահմանափակվում են այսքանով: 1926 թվականից հետո ամսագիրն այլևս չի անդրադարձել մեծ գիտնականին¹⁵:

Բացի գրախոսականներից, ամսագիրը պարբերաբար անդրադարձել է Ալիշանին՝ տեղեկություններ հաղորդելով նրա կյանքի, հորեյանի, մահվան, պարգևատրման և այլ իրադարձությունների վերաբերյալ: 1890 թ. Ղ. Ալիշանի քահանայական և գրական գործունեության 50-ամյակի առթիվ «Հանդես ամսօրեայ»-ի խմբագրական կազմը տպագրվում է շնորհավորական մի հոդված¹⁶, ուր հետևյալ բնորոշումներն են

---

¹⁵ Տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ»-ի յօթուածներու 100 տարուան մատենագիտական ցուցակ, 1887-1986 /Կազմ.՝ Հ. Օգոստինոս վրդ. Սեքուլեան Մխիթ. ուխտէն, Վիէննա, 1990:

¹⁶ Տե՛ս Յիսնամեակ Հ. Ղեւոնդ վարդապետի Ալիշան, Հանդես ամսօրեայ, Վիէննա, 1890, թ. 6, Յունիս, էջ 141:

տրվում նրան. «Վենետկոյ մեծարգոյ Մխիթարեան միաբանութեան ամենանշանաւոր անդամոց մին», «Հռչակաւոր յոբելինաւորն պարծանքն է իւր քահանայական եւ կրօնաւորական վիճակի եւ Մեծ Միաբանութեան»: Շնորհավորական այս խոսքում գնահատվում է Ալիշանը որպէս ուսուցիչ ու դաստիարակ, ուսումնասիրող և գիտնական, որի գրական ժառանգությունը հարգանք է վայելում հայ և եվրոպական իրականության մեջ:

Շնորհավորական մի անդրադարձ տպագրվում է հանդէսի էջերում, երբ Ղ. Ալիշանը հնագիտական ընկերության 50-ամյա հոբելյանի հանդիսավոր նիստին ընտրվում է ընկերության պատվավոր անդամ¹⁷:

«Հանդէս ամսօրեայ»-ի խմբագրակազմը ցավակցական հոդվածներ է տպագրում իր էջերում, երբ մահանում է Ալիշանը՝ գրելով. «Սրտի կսկիծով լսեցիքն, թէ իւր առաքինութիւններով եւ գրական գործերով անչափս հարուստ Ալիշանը մահացել է: Հայցելով միանգամայն հոգւոյն Սրբոյ մխիթարութիւն, կը մաղթենք նոր Ալիշաններու յարութիւն»¹⁸:

Բացի վերը նշվածներից, ամսագրում տպագրվել են ևս 2 հոդվածներ, որոնք, ճիշտ է, Ղ. Ալիշանին նվիրված չեն, սակայն անդրադառնում են նրա գրական ժառանգությանը: Նրանցից առաջինը տպագրվել է 1904 թ. «Լեւոն Ե. Թագաւորի կնքոյն ուղիղ

---

¹⁷ Տե՛ս Ազգային թերթերէ ծաղկեփունջ, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1897, թ. 2, Փետրուար, էջ 60:

¹⁸ Տե՛ս Մահագոյժ, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1901, թ. 12, Դեկտեմբեր, էջ 380: Ալիշանի մահվանը Հանդէսն անդարադարձել է նաև 1902 թ.: Տե՛ս Գրական կորուստներ, Հանդէս ամսօրեայ, 1902, թ. 3, Մարտ, էջ 93-94:

ընթերցումը» խորագրով¹⁹: Հողվածը նվիրված է Վատիկանի դիվանատանը պահպանվող Լեոն Ե. թագավորի ոսկյա կնիքի վրայի արձանագրությանը, որին ժամանակին անդրադարձել էր նաև Ղ. Ալիշանը: Վերջինս իր «Միսուն» աշխատության մեջ կնիք վրայի արձանագրությունը մեկնել էր այսպես. «Լեոն կամ Լեոն թագաւոր հայոց, կարողութեամբ Աստուծոյ»²⁰: Մինչդեռ հողվածագիրն ունի իր վարկած, որը փորձում է փաստերով հաստատել: Երկրորդ հողվածը լույս է տեսնում 1905 թ. «Զարդանկարք Աւետարանի Մլքէ թագուհույ» խորագրով, որն ունի փոքրիկ բնաբան. «Ըստ ըղձից Հ.Ղ.Վ.Ալիշանի հրատարակեալ հազարամեայ յոբելինի առթիւ»²¹: Ալիշանը նպատակ է ունեցել նմանատպությամբ հրատարակելու Մլքէ թագուհու Ավետարանի զարդանկարները՝ ընդգծելու համար հայ մանրանկարչության արվեստի մեծ դերն ու նշանակությունը, Սակայն մահվան պատճառով նրա գաղափարն ու աշխատանքը կիսատ են մնացել: Նրա սաներից Մ. Պոտուրյանը շարունակել է նրա գործը և հաջողությամբ պսակել այն:

Թե՛ նամակները, թե՛ «Հանդէս ամսօրեայ»-ում տպագրված հողվածներն ու անդրադարձները փաստում են, որ Ղ. Ալիշանին, որպես մեծ գիտնականի ու մտածողի, ընդունել և գնահատել են Վիեննայի Միսիթարյան միաբանությունում անգամ թե՛ նրա կենդանության օրոք, թե՛ նրա մահվանից հետո:

---

¹⁹ Տե՛ս Հ. Թովմ., Լեոն Ե. Թագաւորի կնքոյն ուղիղ ընթերցումը, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1904, թ. 89-, Օգոստոս-Սեպտեմբեր, էջ 270-273:

²⁰ Տե՛ս Ալիշան, Ղ., Միսուն, վենետիկ, 1885, էջ 481:

²¹ Տե՛ս Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1905, թ. 2, Փետրուար, էջ 33-37:

Զինաիդա
Բալայան, բ. գ. թ., դոցենտ, ԱրՊՀ

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԸ

Ղևոնդ Ալիշանը (Ալիշանյան Քերովբե Պետրոս-Մարգարի, գրական ծածկանունը՝ Նահապետ (06 (18).07.1820, Կ. Պոլիս- 09 (22).11.1901, Ս. Ղազար, Վենետիկ)

հայ գրականության, պատմագիտության, գրաքննական մտքի ականավոր գործիչներից է: Վենետիկի Միսիթարյան միաբանությանը անդամակցել է եղել 1838 թվականից: «Բազմավեպ»-ը խմբագրել է 1849-51 թվականներին:

Անպարփակ մտքի տեր մեծանուն գիտնականն եղել է մի շարք երկրների ակադեմիաների պատվավոր անդամ, ինչպիսիք են՝ Ֆրանսիական ակադեմիայի Պատվո լեգեոնի դափնեկիր (1866), Իտալիայի Ասիական ընկերության (1887), Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության (1894), Վենետիկի Ակադեմիայի (1896), Պետերբուրգի Հնագիտական ընկերության (1896) և Ենայի փիլիսոփայական Ակադեմիայի (1897) պատվավոր անդամ:

Լայն և հզոր է Ղ. Ալիշանի բնատուր տաղանդի շրջանակը: Գրական և մշակութային, հայագիտության, արցախագիտության երևելի գործիչը հանդես է եկել որպես քերթող, արձակագիր, բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ, հրատարակիչ՝ ամենուր սկսած գործի հանդես դրսևորելով մեծ եռանդ ու պատասխանատվություն, մասնագիտական բարձր որակական իմացություն՝ քննվելիք հարցերի շուրջ :

Բազմաժանր գրողի ու վաստակաշատ գիտնականի թողած գեղարվեստական, գրականագիտական, բանահյուսական, տեղագրական, բուսաբանական գիտական հարուստ ժառանգության մեջ իր բարձր արժեքով ու արդիական հարցադրումներով հայտնի է «Հայաստանի տեղագրությունը» կամ «Տեղագիր Հայոց

Մեծաց» (1855) բազմահատոր գիրքը, **«Նշմարք հայկականը» (1870)** երեք պրակից բաղկացած երկը, ինչպես նաև համաշխարհային քաղաքական աշխարհագրությանն վերաբերող **«Քաղաքական աշխարհագրութիւն» (1853)** գիրքը, որում անդրադարձ է կատարված նաև հայաբնակ գաղթավայրերին և այլն: Երբեք չլինելով Հայաստանում՝ իր ձեռք բերած հարուստ իմացությունների և պայծառ երևակայության շնորհիվ, Ալիշանը հիացմունքի արժանի փաստացիությամբ է նկարագրել Մեծ Հայքի գավառներն ու բնակավայրերը՝ հարուստ պատմաաշխարհագրական բնութագրություններով հանդերձ, բացառությամբ շատ աննշան որոշ պատմական անդրադարձների:

Ալիշանի՝ Հայաստանի աշխարհագրական-պատմական վայրը ճոխ պատկերներով ու գունավոր քարտեզներով ներկայացնող **«Շիրակ» (1881)**, **«Միսուան» ((1885) Կիլիկյան Հայաստան)**, **«Այրարատ» (1890)** և **«Միսական» (1893) (Մեծ Հայք)** երկերը հայագիտության գանձարանի չխամրող կոթողներից են:

Ալիշանը եղել է **աշխարհագրական ուղղության** (ընդգծ.՝ Ջ. Բ.) հետևորդ: Ըստ այդ ուղղության՝ մարդկային հասարակության զարգացման հիմնական գործոնը աշխարհագրական միջավայրն է՝ ի տարբերություն Հիպ. Թենի նախանշած կուլտուր-պատմական ուղղության երեք գործոնի՝ ցեղ, կլիմա, աշխարհագրական տարածք:

Պատմաաշխարհագրական բնույթի կոթողային երկերում՝ այդ թվում նաև «Արցախ»-ում, հեղինակը

հմտորեն օգտագործել է հայ և օտար աշխարհագիրների, ճանապարհորդների բազմապիսի տեղեկությունները, պատմիչների, մատենագիրների հարուստ իմացությունները, վիմագրությունները, առանձին ուսումնասիրությունների կարևորագույն հատվածները՝ անխտիր կերպով հղումներ, նշումներ, ծանոթագրություններ կատարելով՝ ըստ տեղի, ժամանակի, պահանջի:

«Արցախ»-ում Ալիշանը կառուցվածքային այլ մոտեցում է ցուցաբերել. թվանիշերով առանձնացրել է թե **աշխարհները (նահանգները)**, թե այդ նահանգների աշխարհագրական տարածքների մեջ մտնող գետերը (**մաս 89**), ապա **լեռները՝** իրենց հատուկ բնական հատկանիշներով (**մաս 90**), հերթական կարգով՝ **բուսական աշխարհը**, ցույց տալու համար «Արցախ» տեմինի ստեղծաբանությունը, **գավառներն** իրենց ծագումնաբանությամբ, գրաված աշխարհագրական դիրքով, նշանավոր սրբավայրերով, հայտնի և անհայտության եզրին գտնվող հրաշափառ կոթողները, հանճարի ցոլանքներն իրենց վարքերին դաջված **հոգևոր և աշխարհիկ անձերը, իշխանները (մաս 91-92՝ ա-ժգ կետերով)**, **գավառների անուններն ու տրոհումները (մաս 93)**, Արցախի հնուց եկող անվանակոչումները (**մաս 94**) և առանձին գավառներն իրենց համակողմանի նկարագրերով (**մաս 95-ից սկսած (ընդգծ.՝ Ջ. Բ.)**)՝ հեշտացնելով և տեսանելի, ուսանելի դարձնելով ներկայացված գիտական բազմաբնույթ նյութը:

Ի տարբերություն Առաքել Կոստանյանցի, Մ. Թադիսայանի, Մ. Ջալալյանցի, Մ. Բարխուդարյանի, որոնք Արցախի մասին իրենց պատմությունները հյուսել են իրենց իսկ ձեռնարկած ճանապարհորդությունների ընթացքում՝ հավաքած և ի մի բերած հարուստ ու փաստացի նյութերի հիման վրա՝ ականատեսի ու ականջալուրի, ակտիվ հետազոտողի, երևույթները անմիջական քննողի նկարագրով, Ալիշանն Արցախի, ընդհանուրյան մեջ՝ Հայաստանի մասին իր բազմաբովանդակ նկարագրությունները, գրական, պատմաաշխարհագրական ընդհանրացումները կատարել է, հիմնվելով բացառապես ձեռք բերած հսկայական գիտելիքների, խորը իմացությունների, բազմապիսի գիտական ուսումնասիրություններից, պատմիչներից քաղած անհերքելի փաստարկների հիման վրա, շատ աննշան դեպքերում որոշ անհամաձայնությունների տեղիք տալով:

«Արցախ» ուսումնասիրության մեջ **մեկից ութսունութերորդ** մասերը ներկայացնում են **Ուտիքի պատմությունը**, իսկ Արցախին վերաբերող բաժինը սկսվում է **ութսունիներորդ** մասից մինչև **հարյուրվացսունվեցը**:

ԵՊՀ հայագիտական կենտրոնը երաշխավորել է հրատարակել Ղ. Ալիշանի «Արցախ» գիրքը: Այն լույս է ընծայել Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը 1993թ.: «Արցախ»-ի գրաբարից աշխարհաբար

փոխադրությունը (թարգմանությունը) կատարել և մուտքի խոսքը գրել է Գ. Բ. Թուսունյանը:

Ալիշանը ցավ հայտնելով իր չիմացած գավառների նոր անունների մասին, արժևորելով պատմական փաստացիությունը՝ գրում է հետևյալը. «...Հիշելով այն, ինչ որ հին ժամանակներում իմացանք գավառների և իշխանությունների մասին, մեզ ցավ է պատճառում երկու-երեք գավառների և իշխանությունների նոր անունների չիմանալը, որի պատճառով մեր աշխարհագրության մեջ Արցախը ստիպված տրոհում ենք ավելի փոքր և ավելի մեծ մասերի ու նրանց հետ ավանդում: Եվ ինչքան որ մեզ ծանոթ է և մեր ձեռքի տակ է հին գավառների դասակարգումը, մեր աշխարհագրության մեջ, ըստ մեր կարողության, դնում ենք հին, միջին և նոր գավառներն ու բնակավայրերը...»²¹⁵:

Ալիշանը հաճախ հետաքրքիր երանգներով, վիպական շնչով անձնավորում է Արցախի հատուկ և հասարակ անունները, երևույթները՝ դրանց շատ կարևոր դերակատարություն վերապահելով, տեսակը տարբերակելով, ինչպիսիք են. **լեռները՝ Մռով-Մռավ, Քիրս, Գյուլիստան, Գանձասար, Շանթախտ, Դիզապայտ, լեռնաշղթաները՝ Քիրսի պար, Գեղամա լեռներ, գետերը՝ Թարթառ-Տրտու, Քուռ-Կուր, Արաքս-Երասխ, Հագարի,**

---

²¹⁵ Ղևոնդ Ալիշան, Արցախ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1993 (այսուհետև՝

Ղևոնդ Ալիշան, Արցախ), էջ 13-14:

Գարգար-Կարկառ, Չորագետ, Քոնդալան-Քենտիլան (ընդգծ.՝ Զ. Բ.), եկեղեցիները, մատուռները, սրբավայրերը, քաղաքները, գավառները, գյուղերը և այլն: Դրանք բոլորն էլ ազգային հոգևոր մշակույթի տարրերն են հանդիսանում...

Նույն մոտեցումը տեսնում ենք «Արցախ» աշխատության հետ նմանության եզրեր ունեցող **«Տեղագիր Հայոց Մեծաց»** գրքում, որը հրատարակվել է Վենետիկում 1855թ., գրաքննադատների և ընթերցողների շրջանում մեծ գնահատության արժանացել:

Գրքի շարադրանքից զգացվում է հեղինակի քնարական ոգին, անթաքույց սերն ու ուսումնասիրողի հետաքրքրությունը արցախահայության վարք ու բարքի, արարչագործ ու ազատատենչ ոգու, Արցախ աշխարհի ու նրա հիշատակներով, ավանդապատումներով, վիպական անդրադարձներով հարուստ պատմության, աշխարհագրության, ազգագրության, ավանդությունների հանդեպ:

Որոշ դեպքերում ընթացս շարադրանքի հեղինակը գիտական համեստությամբ ու իրեն հատուկ մեծ բարեխղճությամբ իր կարծիքը հայտնում է վերապահությամբ: Այսպես, օրինակ՝ **ինձ թվում է(էջ 10), անհարմար չի լինի կարծել (էջ 7), ես կարծում եմ- կարծում եմ (էջ12, 70), թվում է՝ սա պետք է լինի (էջ 18), այս ամենից ենթադրում եմ (էջ 18), իմ կարծիքով, չենք կարծում (էջ 26), սակայն կարծում եմ (էջ 27), ինձ թվում է (էջ 37), ես գտնում**

եմ, իմացածի համաձայն, ես չգիտեմ և այլն (ընդգծ.՝ Ջ. Բ.):

Ալիշանի մյուս աշխատությունների նման, այս աշխատությունն էլ չի կորցրել իր ճանաչողական մեծ նշանակությունն ու արդիական արժեքը, սկզբնաղբյուր լինելու դերը: Հեղինակի վիպական, պատմաաշխարհագրական հետազոտությունները, երկերը փաստական հարուստ նյութ են պարունակում Հայաստանի աշխարհագրության, ավանդույթների և հայ ժողովրդի նկարագրի, պատմական անցյալի գրեթե բոլոր շրջանների ու տարբեր բնագավառների վերաբերյալ:

Հեղինակը Արցախի լեռներից թվարկում է **Աստղաբուրը**, **Դիզափայտը**, **Չլբերդը** (հավանաբար նկատի ունի **Չարաբերդը** կամ **Չլաբերգը**, ընդգծ.՝ Ջ. Բ.), **Գյուլիստանը**, **Ուտիքի** և **Արցախի միջև լարաբաժան Սարիալը**, **Մռավը**, **ապա՝ Ուլուխանլը**, **Գըրք-Կյոզը**, դրան շարունակող **Գանձասարը** և **Շահթախտը** (վերջիններից սկիզբ են առնում **Խաչենագետի** աղբյուրները), **Քիրիզը** (հավանաբար՝ **Քիրսը**, ընդգծ.՝ Ջ. Բ.), **Զիարեդը**, բրգաձեն **Կուրիանը**, ապա նաև **Քարախունկը**, որն ըստ Խորենացու **Կողթն** (հավանաբար՝ **Գողթն**, ընդգծ.՝ Ջ. Բ.) գավառում պետք է լինի:

Հետաքրքիր աշխարհագրական և պատմական անդրադարձներ կատարելով՝ հեղինակը Կողթի և Բերդաձորի նկարագրությունից հետո, անդրադառնում է Արցախի երրորդ՝ Վայկունիք գավառի նկարագրությանը, վիպական շնչով կերպավորում բնության երևույթները,

երկրի գեղատեսիլ կերպը. «Արցախի երրորդ գավառը, Կողթից և Բերդաձորից հետո... Վայկունիքն է, որը պարզ կերպով առանձնացված է մյուս մասերից, որոնցից ավելի արևմուտք լինելով, երկու կողմից սահմանակից է Սյունիքին, արևմուտքից՝ Սողք գավառին, որից անջատվում է արցախական Թարթառի և Գեղամա ծովի ավազանների բարձր լեռների անջրպետով, հարավից՝ Հաբանդով կամ այժմյան Զանգեզուրով, իսկ սահմանի ելքից՝ Արցախի Չլաբերդ գավառով, հյուսիսից՝ նեղ Քունկուր լեռով, որտեղ վերջանում է Այրում գավառը:

Երկիրը հարուստ է բարձրավանդակներով և լեռնաձեղքերով, ջրաբքի է, օժտված բնության զանազան գեղեցկություններով, քանի որ ճանապարհորդները այդտեղով առանց հետաքրքրության չեն անցել»: Հեղինակը կարևորում է **Արցախի մայր գետի՝ սունտու Թարթառի՝ Տրտուի** մեծ դերը, գեղարվեստական երանգներ տալիս ասելիքին՝ ընգծելով հետևյալը. «Լեռներից ու բլուրներից բխում են շատ աղբյուրներ ու առվակներ, որոնք հավաքվում են երեք գետակների մեջ, որոնք էլ արևելյան սահմանում միանալով իրար, կազմում են Թարթառ մեծ գետը: Միջին գետը հենց Թարթառն է, որը բխում է գավառի հարավարևմտյան ծայրից, Արցախի ամենահեռավոր մասից՝ **Սառյալ-Սըռչալ լեռից և, իր մեջ առնելով մանր վտակներ, իջնում է դեպի հյուսիս ու թեքվում դեպի արևելք**»²¹⁶ :

---

²¹⁶ Նույն տեղում, էջ 14-15:

Ալիշանը աղբյուր ունենալով պատմահայր Խորենացուն՝ վիպական երանգներով շարադրում է Վայկունիք գավառի պատմությունը՝ վկայակոչելով նրա անվան ծագման հետ կապված ավանդությունը. «Վայունիք և Վայկունիք մեզ է հասցրել մեր վիպահայր Մովսես Խորենացին: Նա նշում է նաև ժամանակը՝ Փրկչի ծննդից 40 տարով առաջ. երբ Տիգրանն ու Արտավազդը կռվում էին պաղեստինցիների դեմ, «Վայկուն անունով մի ավազակ խռովություն է բարձրացնում Հայաստանում և գրավում Ամուր լեռը, և այժմ այդ ավազակի անունով լեռը կոչվում է **Վայկունիք**²¹⁷, որի պատճառով արքան շտապեց վերադառնալ Հայաստան և երկիրն ազատել ավազակի ձեռքից, որը Կովկասի այն կողմերից էր, թե՛ հայոց նախնիներից (**կարծում ենք, հեղինակի վերջին ենթադրությունը ավելի հավանական է. օտար ավազակի անունով հնարավոր չէ երկիր անվանակոչել, ընդգծ.՝ Զ. Բ.**), հայտնի չէ: Ըստ երևույթին, նա երկար ժամանակ տիրել է այդ երկրամասին, և այն կոչվել է նրա անունով, իսկ առաջներում, ինչպես ցույց է տալիս պատմիչը, այդ լեռները, իրենց բնության համաձայն, կոչվել են Ամուր»: Քննաբանը իր միտքը, եզրահանգումը հաստատելու համար, մի քանի աղբյուրներից է հղումներ կատարում, այսպիսով, փորձում հնարավորինս ճիշտ մեկնաբանումներ կատարել: Շարունակելով իր մտորումները՝ եզրահանգում է. «Գավառի առանձին բաժանման պատճառով Թ դարի Աղվանից

---

²¹⁷ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 129:

պատմիչը-Կաղանկատվացին, այն կոչում է **Վերին Վալկունիք**, որը 830 թ. նվաճեցին բաղանիկեցիք կամ բաղանակացիք, որոնք տասնհինգ տարի ասպատակեցին Բերձորն ու շրջակա գավառները, և նրանց դուրս վռնդեց քաջ Ապումուսեն: Սա հիշատակվում է Բերձոր և Միսական գավառների միջև, հյուսիսից դեպի հարավ»²¹⁸:

Ականա, Ծար, Հանդաբերդ

Գեղարվեստական շնչավորմամբ է տրված Ծարում գտնվող սուրբ Հակոբի տաճարի նկարագիրն իր վայելչագեղ տեսքով, որի ամբողջ գույքը կատարյալ պատկեր ուներ՝ տախտակները, խոյակները, սյուների պատվանդանները, գլուխները, դռներն ու սեմերը, հատակը, որոնք պատրաստված էին գեղատեսիլ գիհի ծառից: Ալիշանը, վկայակոչելով Գր. Մագիստրոսի թղթերը, հաղորդում է, որ Խաչենի իշխան Գրիգորի և Դովի որդի Հասանի ստեղծագործ ոգու ու արարող ձեռքի արդյունքն էր այն բազմաթիվ գեղեցիկ շինությունների առկայությունը, որ կային Խաչենի տարածքում, մանավանդ Ծարում, որին Մագիստրոսը թագավորական քաղաք է անվանում²¹⁹, որը Հասանի (Խաչենի իշխան Հասան Ջալալի) սիրած վայրն էր և որը «լինելով այդ կողմերի «և բազմաթիվ այլ գավառների իշխանը, ամենից շատ սիրում էր Ծար գյուղը՝ քաջ հայրենիքն ու պարզկները, որոնք արյան գինն են՝ տրված հայոց թագավորների կողմից»: Ամբողջացնելով իշխանի

---

²¹⁸ Ղևոնդ Ալիշան, Արցախ, էջ 15:

²¹⁹ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 221:

նկարագիրը՝ Ալիշանը խոսում է նաև նրա եղբոր մասին: «Պետք է ասել, որ նա այն ոչ միայն սիրում էր, այլև գեղեցկացնում էր շինություններով՝ իրեն գործակից ու եղբայր ունենալով Հովհաննես արքեպիսկոպոսին, որը Հաղպատի առաջնորդն էր և շատ շենքեր էր կառուցել այնտեղ»²²⁰:

Քանի որ Ծարը գտնվում էր Տրտու գետի միջնամասում, ուստի նրան, իր դիրքի համաձայն՝ ըստ արձանագրությունների նաև **Գետամեջ** անունն էին տալիս: Տեղեկություն հաղորդելով տաճարի մասին, Ալիշանը ընդգծում է նաև XIII դարում Հայոց աշխարհին հասած աշխարհասասան մեծ պատուհասի, նետողաց ազգի՝ թաթարների արշավանքների սուր պատկերը՝ նշելով հետևյալը.

99. «Ըստ Թադեի վանքի արձանագրությունների «շինեց Գետամեջ սուրբ վանքը», որը նույն Ծարի վանքն է ավանի հարավում՝ գեղեցիկ մեծ եկեղեցով, որը շատ հին է, և նրա տեղի ու շինության մասին վկայում է արձանագրությունը. «Այն ժամանակ, երբ թաթարները տիրել էին շատ երկրների, մինչև օվկիանոս մեծ ծովն ու Ստամբուլը, Պոնտոսից մինչև Եփրատ գետը տիրելով գոռոզաբար, մեծ հարկեր էին պահանջում՝ նեղություն պատճառելով բոլորովին, մեծերին ու փոքրերին մատնելով մահվան ու գերության....»²²¹:

---

²²⁰ Ղևոնդ Ալիշան, Արցախ, էջ 20:

²²¹ Նույն տեղում, էջ 20:

100-րդ մասում հեղինակը կարևորում է նաև գրական գործիչների կատարած աշխատանքները, ընդգծում նրանց ունեցած լուսավորական ծրագրերը, տալիս երևելի մատենագիրների անուններ, որպիսիք են ԺԶ դարում Ծարում հանդես եկող Հովհաննես Վարդապետը, վերջինիս անվանակից և ժամանակակից Հովհաննես Վարդապետ Ծարեցի պատմիչը, «Մատթոս Սարկավագը՝ հայկական տպագրության հաստատման համար քրտնաջան վաստակավորներից մեկը, ԺԷ դարի կեսին, 1655 թ. գալով Եվրոպա և դեգերելով Վենետիկում ու Հռոմում, ձեռնադրվում ու Ամստերդամում կառուցում է տպարան, որը բարգավաճման հասցրին Ոսկանյանները, որովհետև մահանում է Մատթոսը, 1660-ին»²²² :

Ալիշանը, քննելով Տուղխո գետակի ընդարձակ հովտում, հարավարևմտյան կողմերում և շրջակա աղբյուրների մոտ գտնվող Հանդաբերդի պատմությունը, թվարկելով աշխարհագրական այդ տարածքում տարածված բնակավայրերը (**Պաշղիպել, Շեքերեմ, Գալապուն, Իրգա կամ Իրծա, Հիրխիջևան, Ասերիխ, Քյապեպաշի, Հաճիսումլու գյուղերը**), նշում է նաև հանքային ջրավազանի մասին՝ վկայակոչելով պատմական աղբյուրներ.

«102. .... Սրանց մոտ են գտնվում տաք ջրերի անվանի բաղանիքները, որոնք նշում է Ապիքերմ (ջերմաջրեր) անունով պարսիկ ոմն աշխարհագիր. Դրանց տեղը նշում է Կիրակոսը Դավիթ Խաբեբայի պատմության մեջ, երբ

---

²²² Նույն տեղում, էջ 22:

Ծարի մասին ասում է, թե այն պետք է լինի «Հանդաբերդի մոտ, որտեղ Ջերմուկն է»²²³:

Բերձոր, Չավե, Քուստի-Փառնես,

Փառիսու գավառները, Չևա բնակավայրը (վիճակ)

Ալիշանը փորձելով ներկայացնել Բերձոր և Բերդաձոր հին գավառների անվան բացատրությունները, ելնելով նրանց թե՞ աշխարհագրական դիրքից ու բնույթից և թե՞ բնական վիճակից, վկայակոչելով Խորենացուն և Կաղանկատվացուն՝ գրում է.

103. «Կուրանի ձորահովտի արևմտյան կողմը՝ Կուրակի պատսպարանը, որը կազմում է Մռավ լեռան արևելյան կողմը կամ Այրում և Չլաբերդ գավառների անջրպետը, **իմ կարծիքով**, հին **Բերդաձոր** գավառն է, թեև բազմիցս ասացինք, որ Այրումի մեջ է մտնում, **բայց չենք կարծում, թե** նա ամբողջովին ամփոփվում է նրանում, քանի որ Արցախի ոչ մի այլ գավառի մեջ հնարավոր չէ այն տեղադրել, քան **Բերդաձորի**, որի անունն էլ պետք է բխեցնել տեղի բնությունից, բազմաթիվ ամրոցների ու խոր ձորերի քարափների առկայությունից, բայց աշխարհագրի²²⁴ օրինակներում և պատմիչների մոտ **Բերձոր** է անվանված, որն այլ իմաստ է տալիս՝ արգավանդություն: Սակայն կարծում եմ, որ այն հնչյունական կամ բարբառային աղավաղման արդյունք է:

---

²²³ Նույն տեղում, էջ 25, տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 322:

²²⁴ Հմմտ. Մովսես Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1843, էջ 609:

Ըստ Խորենացու՝ այն պետք է լինի Վայկունիքի մոտ.... Այդ նույն բանը հաստատում է նաև Աղվանքի Պատմիչը՝ այն դասելով բաղանիկեցիների կողմից նվաճված գավառների շարքը....»²²⁵ :

Կարևորելով այն հանգամանքը, որ իր ապրած ժամանակաշրջանում **Քուստի-Փառնես** (հին ժամանակներում՝ **Ջավե** -Ալիշան) փոքր գավառը՝ ինչպես հնում, այդպե՛ս էլ ընկած է նեղ շերտով, ուստի հեղինակը հիմնավորում է փաստը, ըստ որի՝ այն **Քուստի-Փառնես** մեծ գավառի մասն է կազմել:

104-րդ մասում նա գրում է. «.... Այն Խորենացին չի հիշատակում, այլ տեղադրում է Աղվանքում, միացնելով Հայաստանից, Ուտիքից, Արցախից գրաված քսան կամ քսանչորս գավառներին....այն մինչև այժմ հայտնի է Ջելվա անունով և պետք է լինի նույն կողմում, Ղարա-չայ կամ Կուրան գետի մոտ»²²⁶:

Ժ դարում Սահակ Սևադան տիրել է Գարդման, Քուստի-Փառնես, Գանձակ գավառներին... Մեծ Կողմանքի ու Քուստի-Փառնես նահանգի՝ որպես մեկ ամբողջության հոգևոր ատաջնորդն էր Միսայել եպիսկոպոս: Ժ և ԺԳ դարերում գավառն ավելի է ծաղկում ու հռչակվում, բայց ոչ Քուստի-Փառնես, այլ Փառիսոս անունով:

---

²²⁵ Ղևոնդ Ալիշան, Արցախ, էջ 26-27, տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 327:

²²⁶ Նույն տեղում, էջ 26-27:

Վերողիտված գավառների մեջ Փառիսուսի փառքն ու անունը ավելի հին է:

Այս և այլ պատմաաշխարհագրական վայրերի ու նրանց պատմության մանրակերտ շարադրանքը, հոգևոր կենտրոնների, սրբավայրերի, վիպական ու պատմական, հոգևոր գործիչների մասին վերլուծությունները տեսնում ենք Ալիշանի մեկնադաշտում, որը դրանք ներկայացնում է պատմական, վիպական բազմապիսի աղբյուրների համադրմամբ, նրանցում առկա զրույցների, ավանդապատումների զուգահեռմամբ, որոնք վիպապատմական ուղեծիրում ներկայացնում են Արցախի գավառներում գործող իշխանների, ընդհանրության մեջ՝ հերոսների, արցախահայության կերպարների համակարգը:

Այս տեսանկյունից հետաքրքիր է **Աղվանից արքա, օրենսդիր Վաչագան Բարեպաշտի (թագավորել է 480 թ. կեսերից մինչև մոտ. 510 թ., ընդգծ.՝ Ջ. Բ.)** կողմից ստեղծված և Աղվենի ժողովում հաստատված Կանոնական Սահմանադրությունը, որն **ամբողջությամբ զետեղված է Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկասիրության առաջին գրքի ԻԶ գլխի մեջ:**

Փառիսուսի հյուսիսային կողմում՝ Քուրակ գետի մոտ փնտրվող Զարդունի դաշտակում նահատակվեց Ս. Եղիշե առաքյալը՝ Գիսից գալու ճանապարհին, որի նշխարների ճակատագրի մասին տեղեկությունները այլևայլ են: Ալիշանը, այս կարևոր հարցում պարզաբանում մտցնելու նախանձախնդրությամբ, դիմում է Մ. Կաղանկատվացուն՝

մեջբերելով հետևյալը. «Տեսիլքով հայտնված սուրբ Եղիշայի նշխարքները տարան, տեղավորեցին Ուռեկան (Հռոեկա, ընդզծ.՝ Ջ. Բ.) ավանում, որտեղ դրվեց նրա գլուխը սուրբ քահանա Ստեփանոսի ձեռքով: Այնուհետև այնտեղից տեղափոխեցին Ներս-Միհրի սուրբ վանքը (Ուխտ), որն այժմ կոչվում է Ջրվշտիկ, որը նույն ինքը Եղիշա առաքյալն է՝ ի փառս ամենակալ տեր Աստծու: Երկար ժամանակ անցնելուց հետո բարեպաշտ Վաչագանը Եղիշայի նահատակության փոսի վրա հուշասյուն կանգնեցրեց: Եվ արքայի սենեկապանը, առանձնանալով այնտեղ, իր կյանքին վերջ տվեց այդ հուշասյան վրա, ընդզծ.՝ Ջ. Բ.»²²⁷:

Հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Ալիշանը Արցախի վանական համալիրների՝ **Սուրբ Եղիշեի և Ջրվշտիկի, Հռոեկայի** մասին՝ ընդգծելով նրանց պատմությանը առնչվող Վաչագան արքայի անունը, հատկանշելով Սուրբ Եղիշեի՝ անդնդախոր ձորերով, կուսական անանցնելի անտառների հարևանությամբ վեր սլացող, բարձրադիր տեղանքում տարածված սրբավայրի ու նրա նախնական պատկանելության մասին, վիպական անդրադարձներով գրելով հետևյալը .

109. «Գտավանքից պակաս չէ նաև **Ներս-Միհրի** վանքը, որը կոչվում է Ներսմիհրական միաբանություն, որտեղ Վաչագանը տեղափոխեց սրբի նշխարքները, որի հետևանքով էլ նրա անունը ընդհանրապես **Ս. Եղիշե** է կոչվում....

---

²²⁷ Մովսես Կադանկատվացի, էջ 11-12:

....Ներս-Միհրի վանահայր սրբազան Քշիկը գրել է, թե աղվանից իշխան Վարազ Տրդատը մի փոքրիկ գյուղակ է տվել սուրբ Խաչիս՝ սպասավորելու իր հոգու փրկության համար, իսկ այժմ Փուսան-Վեհ անունով հեծյալը, անառակ կյանք վարելով, գրածը մեջտեղ է բերում, թե Աղվանքի իշխանը իրեն է տվել այդ եկեղեցին վանականությամբ, որպեսզի ինքը հոգ տանի... :

....Շատ է հին վանքի **Ջրվշտիկ** անունը, որով և մինչև օրս կոչվում է: Այն գտնվում է նույն Հոռիկի արևմտյան կողմում, դժվարանցանելի ձորամիջում, որի պատճառով էլ անապատ է կոչվում: Այդ վանքում, ասվում է մի հիշատակարա-նում, գտնվել է Տիրամոր վերափոխման պատմությունը, որը Քերթողահայրը և Մանդակունին հրատարակեցին»²²⁸ :

Մեր ժամանակներում էլ այդ վայրը աստվածամերձ է, սքանչելի ու արքայական՝ խորհրդավոր անդորրով շրջապատված: Ս. Եղիշե առաքյալի մատուռի հարևանությամբ կառուցված է եկեղեցի՝ գմբեթազարդ կաթողիկեով, որի մոտ է գտնվում Աղվանից աշխարհի արքա, Կանոնական Սահմանադրության՝ օրենքների օրենսդիր, տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ կառուցած, սքանչելագործ Վաչագան Բարեպաշտի սրբավայր գերեզմանը-դամբարանը:

Հիշատակելի է այն փաստը, Սարգիս Ջալալյանցն իր «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» արժեքավոր

---

²²⁸ Նույն տեղում, էջ 34-35:

գրքում Աղվանից Բարեպաշտ արքայի անունը հիշատակելիս՝ երկու, երեք անգամ է **Վաչագան** ձևը նշում, մնացած տեղերում հիշատակում է Վաչական ձևը: Սարգիս Ջալալյանցի «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան»-ը որպես սկզբնաղբյուր օգտագործելով, Բակուր Կարապետյանն իր նոր պատմավեպն անվանել է **«Վաչական»** :

«Արցախ»-ում հեղինակը մեծ պատասխանատվությամբ և տեղագրական, պատմաաշխարհագրական, ժողովրդագիտական փաստացիությամբ է քննաբանում Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից տասներորդը՝ Արևելից կողմանքը՝ Արցախը, նրա տասներեք գավառները՝ Կողթը, Բերդաձորը, Վայկունիքը, Սիսական ոստանը, Մեծկունիքը, Մեծիրանքը, Փառնեսը, Սյուս Հաբանդը, Պարզկանքը, Մուխանքը, Հարժանքը, Պիանքը, Քոտակը: ‘Հայոց նախնիների իշխանության ժամանակ Արցախը տասներկու կամ ավելի գավառների էր բաժանվել...»²²⁹, - լուսաբանում է Ալիշանը:

Մեկնաբանը Արցախի գավառների խնդրահարույց հարցի՝ թվաքանակի մասին անդրադառնալով՝ նշում է, թե պատմահայր Խորենացին 12 գավառներ է նշում, իսկ ըստ այլ օրինակների՝ դրանք 13 կամ 14-ն են:

Ղևոնդ Ալիշանի մեծարժեք «Արցախ» գիրքը առաջինը մենք ենք հայ գրականության մեջ գրականագիտական հիմնարար վերլուծության ենթարկում:

---

²²⁹ Ղևոնդ Ալիշան, Արցախ, էջ 9:

Ալիշանը, ինչպես իր մնացած տարաբնույթ գիտական աշխատանքներն ու ուսումնասիրությունները, նույնպես՝ «Արցախ»-ը, գրել է Հայոց երկրի տասներորդ նահանգի՝ Արցախի համապարփակ կյանքն ամբողջությամբ ու համապատասխան ժամանակագրական կարգով հնարավորինս ճիշտ ներկայացնելու մտահոգությամբ լի, ինչը նրան մեծապես հաջողվել է :

Օգտագործված գրականություն

1. Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910 :
2. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961:
3. Ղևոնդ Ալիշան, Արցախ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1993,
124 էջ :
4. Մովսես Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1843 :
5. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913 :
6. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, Երևան, 1983:

Պ.գ.թ. , դոցենտ Ն.Պ.ՍԱՐՈՒՄՅԱՆ
Պ.գ.թ. , դոցենտ Վ.Ա.ՍԱՏԱՐՅԱՆ
Արդշ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

**ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

16-18-րդ դարերում՝ թուրք-պարսկական
տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանի
ազգաբնակչությունը զրկված էր տնտեսական ու

քաղաքական այն պայմաններից, որոնք անհրաժեշտ էին մշակույթի զարգացման համար: Այդ իսկ առումով էլ պատահական չէ ամեննին, որ 18-րդ դարի վերջին տասնամյակներին և 19-րդ դարի արշալույսին հայոց քաղաքական, ազգային ու հասարակական կյանքում տեղի ունեցած էական տեղաշարժերն իրենց կնիքն են դնում հայկական մշակույթի առաջընթացի վրա, պայմանավորում հոգևոր-մտավոր աշխուժացումը ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Մայր հայրենիքից հեռու հայ գաղութներում, Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում:

Մշակութային այդ զարթոնքը նպատակ էր հետապնդում քաղաքական ինքնազիտակցություն ու ազատագրական մղումներ ներարկել աշխարհասփյուռ հայությանը²³⁰, և դրանք ծառայեցնել համազգային գաղափարների մշակմանը, դրանց շուրջ ազգային կենսունակ ուժերի համախմբմանը, տարբեր երկրներում բնակություն հաստատած ու միմյանցից անջրպետված հայության

---

²³⁰ Հայոց պատմություն, խմբ. Պրոֆ. Հր.Ռ.Սիմոնյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 474:

զանազան հատվածների միջև մերձեցման և համագործակցության հաստատմանը:

XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի առաջին քսանյամյակում հայ պատմագիտական միտքն աննախընթաց առաջընթաց ապրեց: Բուրժուական պատմագիտության զարգացումը Եվրոպայում և Ռուսաստանում, Ռուսաստանին միացման հետևանքով Աևելյան Հայաստանում տնտեսական և հասարակական կյանքի դրական տեղաշարժերը, Ռուսական կայսրության դեմոկրատական բարեփոխմանը միտված 1850-1860-ական թվականների հասարակական կյանքի վերելքը, ասել է թե՛ մտավոր հեղաբեկումները, բուրժուական հարաբերությունների մուտքը հայ իրականություն զգալիորեն նպաստեցին անցյալում գերիշխող կղերաֆեոդալական մտածողության և իդեալիստական պատմահայեցողության կաշկանդող դրույթների վերանայմանն ու հաղթահարմանը²³¹:

---

²³¹ Հայոց պատմություն, հատոր 3, գիրք 2-րդ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատ., 2015, էջ 163: Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981, հ. 6, էջ 882:

Եվ եթե մինչ այդ հրապարակի վրա մեծ ազդեցություն ուներ Մ. Չամչյանի պատմահայեցողությունը, որի սկզբունքներն արդարացնում էին հին և միջնադարյան Հայաստանի արտադրահարաբերությունների ամբողջական համալիրը, փառաբանում թագավորների, կաթողիկոսների և այլևայլ դեմքերի գործունեությունը, ապա հայ նորդարյան պատմության մեջ առաջինը Խ. Աբովյանն էր, և ապա Մ. Նալբանդյանը²³², որ ըմբոստացան պատմությունը նշանավոր մարդկանց գործունեության գովազդ ներկայացնող միջնադարյան պատմագիտության սահմանափակության դեմ և առաջադրեցին գիտական պատմություն ստեղծելու պահանջը, որում հասարակական կենսագործունեության ապահովման գլխավոր դերակատարն ու գործուն ուժը պետք է լիներ ժողովուրդը, առաջին հերթին՝ նրա արարող աշխատավոր զանգվածը:

Պատմագիտության զարգացմանը նպաստեցին նրան օժանդակող գիտաճյուղերի՝ աղբյուրագիտության,

---

²³² Հայոց պատմություն, հատոր 3, գիրք 2-րդ, Երևան, 2015, էջ 163:Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1981, հ. 6, էջ 882:

մատենագիտության, ազգագրության, հնագիտության, դրամագիտության ձեռքբերումները:

Հայ հին և միջնադարյան պատմագրության քննական ուսումնասիրությունը, պատմիչների ստեղծագործությունների ինչպես հայերեն, այնպես էլ ռուսերեն ու եվրոպական լեզուներով բազմաթիվ հրատարակություններն կարևոր դեր խաղացին հետագա առաջընթացի ճանապարհին: Աստիճանաբար ասպարեզ եկան մասնագիտական կրթություն ստացած և դարաշրջանի առաջադիմական գաղափարներով տոգորված ուսումնասիրողներ, որոնք աստիճանաբար խլելով առաջնությունը եկեղեցական պատմագետների ձեռքից, ջանացին բուրժուական պատմագիտության հայեցակետով լուսաբանել հայ ժողովրդի պատմության հիմնախնդիրները:

19-րդ դարի երրորդ քառորդից բուրժուական պատմագիտական միտքը աստիճանաբար տիրապետող դարձավ հայ իրականության մեջ և նշանակալի առաջադիմական դեր խաղաց հայոց պատմության կրոնասատվածաբանական մեկնաբանումները հաղթահարելու գործում: Անգամ հին մեթոդաբանությամբ և

ոճով ստեղծագործողներից ոմանք բուրժուական գաղափարախոսության ներգործությամբ հարկադրված էին վերանայելու իրենց նախկին մեկնաբանությունները²³³:

Հայ բուրժուական պատմագիտությունը վաղ շրջանում, այսինքն 1860 - 70 - ական թվականներին, ավելի շատ պահպանողական ուղղություն ուներ և ինչ-որ չափով արձագանքում էր հին պատմագիտությանը: Պահպանողական պատմաբանները մեծ մասամբ զբաղվում էին Հայաստանի հին և միջնադարյան պատմության ուսումնասիրությամբ, հատկապես կարևորելով Հայաստանի պետականության գոյության շրջանները և Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմությունը: Դրանով այդ պատմագիտությունը ձգտում էր ազգային ինքնագիտակցության եկող հայ ժողովրդի մեջ հետաքրքրություն առաջացնել անցյալի արժանահիշատակ պատմական իրողությունների հանդեպ և բորբոքել հայրենասիրական ոգին: Այդ պատճառով էլ հատուկ ուշադրություն էր դարձվում ականավոր պատմական դեմքերի՝ թագավորների, գորավարների,

---

²³³ Հայոց պատմություն, հատոր 3, գիրք 2-րդ, Երևան, 2015, էջ 164:

կաթողիկոսների գործունեության լուսաբանմանը և անտեսվում էին սոցիալ-տնտեսական հարցերը:

Հաջորդ տասնամյակներում՝ 19-րդ դարի 80-90-ական թթ.-ին, ավելի ակնառու դարձավ լիբերալ-բուրժուական պատմագիտությունը: Արձագանքելով ժամանակի թելադրանքներին, հայ ժողովրդի վերընթաց ապրող ազգային-ազատագրական շարժումներին, լիբերալ-բուրժուական պատմաբաններն սկսեցին քննադատական մոտեցում ցուցաբերել հին հայկական աղբյուրագիտական արժեքներին և ջանում էին նորովի վերլուծել պատմական իրադարձություններն ու երևույթները, ուշադրություն դարձնելով նաև սոցիալական հարաբերությունների ու ազատագրական շարժումների, հասարակական մտքի և մշակույթի զարգացման հարցերի վրա: Փորձեր արվեցին ստեղծելու հայ ժողովրդի ամբողջական քննական պատմությունը:

Թեև բուրժուական պատմագիտությունն զգալի գործ կատարեց նյութի կուտակման, հայ ժողովրդի պատմության առանձին հիմնախնդիրների մշակման ու լուսաբանման ուղղությամբ, այնուամենայնիվ, այդ պատմագիտությունը

չկարողացավ գիտական բացատրություն տալ հասարակական զարգացման ընթացքին, չտեսավ կամ չցանկացավ տեսնել պատմության հիմնական շարժիչ ուժի՝ ժողովրդական զանգվածների դերը, անտեսեց տնտեսական զարգացումը, դասակարգերի գոյությունն ու նրանց միջև տեղի ունեցող պայքարը²³⁴:

Սակայն պետք է ընդգծել, որ նույնիսկ այն պատմաբանները, ովքեր այս կամ այն ձևով նկատեցին դասակարգերի գոյությունն ու նրանց հակամարտությունը, այդ երևույթը տարածեցին միայն նախակապիտալիստական հասարակության վրա՝ բուրժուական ապրելակերպը համարելով մարդկության զարգացման մշտամնա բարձրակետ:

19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ պատմագիտության մեծանուն դեմքերից էր Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ(1838թ.),բանասեր ու պատմաբան, աշխարհագրագետ, բանաստեղծ ու թարգմանիչ Քերովբե Պետրոս-Մարգարի Ալիշանյանը՝ Ղևոնդ Ալիշանը (1820-

---

²³⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981, հ. 6, էջ 883:

1901թթ.), գրական ծածկանունը՝ Նահապետ: Ծնվել է 1820թ. հուլիսի 6(18)-ին Կ.Պոլսում²³⁵ հայտնի դրամագետ-հնահավաք Մարգար Ալիշանյանի ընտանիքում: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի Չայլիսյան վարժարանում (1830-1832), ավարտել է այն բարձր առաջադիմությամբ: 1832թ.մայիսի 9-ին իր եղբոր՝ Սերոբի և 9-ը այլ պատանիների հետ Մխիթարյան միաբանության բազմարդյունք անդամ Հ.Սկրտիչ Վ.Ավգերյանի առաջնորդությամբ տեղափոխվել է Վենետիկ, ուսումը շարունակել Մխիթարյան միաբանության վարժարանում²³⁶(1832-1841թ.): Տասներկու տարեկան էր, որ սկսեց ուսանել (1832 թ.) Վենետիկի ա. Ղազար վանքի դպրոցում («Ընծայարան»), ուր չորս տարի ուսանելուց հետո փոխադրվում է «Բարձրագույն կրթարանը» (Նորընծայարան, որտեղ սովորեց 5 տարի²³⁷): Այստեղ էլ նա սկսում է գրական իր առաջին փորձերը.²³⁸..

---

²³⁵ Երեմեան Սիմոն, Կենսագրություն Հ.Ալիշանի, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1902, 224 էջ, էջ 14(1):

²³⁶ Նույն տեղը, էջ 17(4):

²³⁷ Նույն տեղը, էջ 21(8):

²³⁸ <https://lib.amedu.am/resource/425>

1836թ. ապրիլի 20-ին տեղի է ունենում պատանի Ալիշանի կրոնական ձեռնադրությունը (փիլոնատություն)²³⁹, որի ժամանակ նա ստանում է Ղևոնդ անվանումը²⁴⁰: Իսկ դրանից երկու տարի անց՝ 1838 թ. հունվարի 28-ին կրոնական հատուկ՝ «Ուխտադրություն» արարողակարգով դարձավ Մխիթարյան միաբանության անդամ²⁴¹: 1840թ. հունիսի 7-ին ձեռնադրվեց քահանա²⁴²:

1841 թ. Ալիշանը նշանակվում է ուսուցիչ Վենետիկի Ռափայելյան վարժարանում: Դասավանդմանը զուգնթաց՝ նա աշխատակցում է «Բազմավեպ» հանդեսին, որ լույս էր տեսնում 1843 թվականից: 1848 թ. նա նշանակվում է հիշյալ վարժարանի տեսուչ: 1849-1851թթ. խմբագրել է «Բազմավեպ հանդեսը»:

1850–1853 թթ. զանազան առիթներով Ալիշանը լինում է Հռոմում, Լոնդոնում, Փարիզում, Բեռլինում, Վիեննայում, ուր ուսումնասիրում է հայկական գրչագիր մատյանները,

---

²³⁹ Վենսագրություն Հ.Ալիշանի, էջ 21(8):

²⁴⁰ Նա վերցրել է Ավարայրի (451 թ. մայիսի 26)՝ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական ճակատամարտի պատմիչի՝ Ղևոնդի անունը, որն էլ նրան ուղեկցեց ամբողջ կյանքում: Տես Մամարյան Հ.Ա., Ղևոնդ Ալիշանի ճամփորդական նոթերից, Լրաբեր, Երևան, 13.01.2003, էջ 127:

²⁴¹ Նույն տեղը, էջ 22(9):

²⁴² Նույն տեղը, էջ 23(10):

նյութական ու հոգևոր կուլտուրայի հուշարձանները, նյութեր է հավաքում հայագիտական իր ուսումնասիրությունների համար: Կուսակրոն քահանա ձեռնադրվելուց հետո, վարդապետը ուղևորվում է Փարիզ, 1858–1861 թթ. վարում է Փարիզի Մուրադյան վարժարանի տեսուչի պաշտոնը²⁴³: 1861 թ. նոյեմբերին, թողնելով Փարիզի Մուրադյան վարժարանի տեսուչի պաշտոնը, Ալիշանը վերադառնում է ս. Ղազար կղզի: 1866 թ. նա կրկին նշանակվում է Վենետիկի Ռափայելյան վարժարանի տեսուչ: Այդ պաշտոնը նա շարունակում է վարել մինչև 1872 թ., որից հետո ընդմիջտ թողնում է մանկավարժական ասպարեզը և ամբողջությամբ, մինչև իր մահը (1901 թ. նոյեմբերի 22), նվիրվում է հայագիտությանը²⁴⁴:

Նա մինչև իր կյանքի վերջը գրական, մանկավարժական ու գիտական գործունեություն է ծավալել միաբանությունում:

Հայագիտության և հայ գրականության պատմության մեջ Ղևոնդ Ալիշանը գրավում է նշանակալից տեղ: Նրա գրչին են

---

²⁴³ Նալբանդյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. I, էջ 430:

²⁴⁴ «Բազմավեպ», 1845, ապրիլ 1, N7, էջ 109-111

պատկանում հայոց պատմության, հնագիտության, աշխարհագրության վերաբերյալ բազմաթիվ սովորածավալ աշխատություններ:

Գրեթե անընդգրկելի են Ղ. Ալիշանի մտավոր գործունեության ոլորտները՝ բանաստեղծություն, արձակ, բանասիրություն, հրապարակախոսություն, թարգմանություն, պատմագրություն, տեղագրություն, աշխարհագրություն և այլն, որոնք կազմում են մի ամբողջ մատենաշար՝ «Քաղաքական աշխարհագրութիւն նկարացոյց պատկերօք, հաւաքեաց Հ. Ղեւոնդ Մարգ. Ալիշանեան» (1853թ., Վենետիկ), «Տեղեկագիր հայոց մեծաց կամ աշխարհագրութիւն Հայաստանի» (1853թ., Վենետիկ), «Հայկական աշխարհագիտութիւն յարաբերութեամբ Աշխարհագրական համազգային երրորդ ժողովոյն եւ հանդիսին որ ի Վենետիկ» (1881թ., Վենետիկ-Ս. Ղազար), «Հայ-Վենետ, կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ-Դ եւ ԺԵ-Զ դարս» (1896թ., Վենետիկ-Ս. Ղազար,), «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց» (1855թ., Վենետիկ-Ս. Ղազար, նաև 1910թ.), «Հայասպատում. պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց, (1901,

Վենետիկ-Ս.Ղազար, հ.Ա, Բ, Գ)», «Շնորհալի և պարագա իւր
Շնորհալի եւ Պարագայ իւր» (1873թ., Վենետիկ-Ս.Ղազար),
«Ընդ եղելեալ», «Հայ-բուսակ կամ Հայկական
բուսաբանութիւն» (1895 թ., Վենետիկ-Ս.Ղազար), «Շիրակ.
Տեղագրութիւն պատկերացոյց, »(1881թ., Վենետիկ-
Ս.Ղազար), «Սիսուան» (1885թ. Վենետիկ-Ս.Ղազար),
«Այրարատ. Բնաշխարհի Հայաստանեայց,» (1890թ.
, Վենետիկ-Ս.Ղազար), «Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց
աշխարհի,» (1893թ. Վենետիկ-Ս.Ղազար), «Յուշիկք
հայրենեաց հայոց» (1869-1870 ., հատոր Ա-Բ, Վենետիկ-
Ս.Ղազար), «Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան»
(1904թ., Վենետիկ-Ս. Ղազար), «Արցախ» (1993թ., Երևան) և
այլն²⁴⁵, որոնք փաստական հսկայական նյութ են
պարունակում մեր ժողովրդի պատմական անցյալի
համարյա բոլոր շրջանների և գրեթե բոլոր բնագավառների
վերաբերյալ:

Հայագիտության համար խիստ արժեքավոր են Ղևոնդ
Ալիշանի ճամփորդական նոթերը, հատկապէս այն
իմաստով, որ նա ո՛չ միայն սովորական ճանապարհորդ էր,

---

²⁴⁵Տե՛ս՝ armscoop.com

այլ հմուտ մասնագետ՝ պատմաբան, աշխարհագրագետ, հնագետ, ազգագրագետ և այդ ընթացքում բավականին հետազոտություններ է կատարել, որոնք աղբյուրագիտական հենք են ծառայել իր աշխատությունների համար: Դրանք հայագիտական մնայուն արժեքներ են:

Նա հայագիտական ուսումնասիրություններ գրելուց առաջ, նյութեր հավաքելու նպատակով սկսեց իր ուղևորությունը հիմնականում եվրոպական երկրներում, որոնց քաղաքակրթության հետ շփումներից շատ բան իմացավ մեծ մտածողն ու հայագետը և աշխատեց դասեր քաղել հայ ժողովրդի համար:

Ղ. Ալիշանի ճամփորդական նոթերն ունեն գիտական բացառիկ արժեք. թեպետ նա Հայաստանում ընդհանրապես չի եղել, բայց նրա աշխատությունները հանգամանակից տեղեկություններ են պարունակում հայկական տարբեր շրջանների մասին:

Ղևոնդ Ալիշանի ճանապարհորդությունը կարճ ժամանակաշրջան է ընդգրկել (1850-1853), բայց եղել է բովանդակալից և արդյունավետ: Ճանապարհորդությունների ժամանակ ի՞նչ հարցեր էին

հետաքրքրում Ալիշանին, և ինչո՞վ էր նա զբաղված: Վենետիկից նա անցավ Իտալիայի մյուս քաղաքները (Հռոմ, Վատիկան, Անկոնա, Մանտուա, Ջենովա և այլուր), եղավ Լոնդոնում, Վիեննայում, Փարիզում, Կանտում, Բրյուսելում, Բեռլինում, Ժնևում և այլն²⁴⁶: Ճանապարհորդելով աշխարհի տարբեր երկրներում՝ Ալիշանը մի նպատակ էր հետապնդում, հայագիտական անհրաժեշտ նյութեր հավաքել տարբեր մատենադարաններում և գրադարաններում պահվող ձեռագրերից, հիշատակարաններից, լատիներեն գրչագրերից: Գիտնականը ուսումնասիրում էր նաև այդ երկրների ճարտարապետական հուշարձանները և կոթողները, հնությունները, դրամները, ընդհանրապես հնագիտությունը և ազգագրությունը, որոնք նոր նյութեր տվեցին իր աշխատությունները՝ «Սիսուանը», «Այրարատը» և մյուսները գրելու համար: Օտար գրադարաններում ուսումնասիրում էր և հայտնաբերում նոր ձեռագրեր, հիշատակարաններ, ճաշոցներ, պրպտում-գտնում հայոց ազգի պատմության, ճարտարապետության,

---

²⁴⁶ Տես՝ Ասմարյան Հ.Ա., Ղևոնդ Ալիշանի ճամփորդական նոթերից, Լրաբեր, Երևան, 13.01.2003, էջ 128:

աշխարհագրության, հնագիտության, դրամագիտության և այլ բնագավառների վերաբերյալ նյութեր: Նրան հետաքրքրում էին հայկագուն սրբերը և նրանց կյանքը (սուրբ Սեմեովն, սուրբ Ներսես Լամբրոնացի), Ս. Գրիգոր Հայկազնի տաճարում հայտնաբերում է սուրբ Մակարա նշխարները և այլն: Ալիշանի հայագիտական ուսումնասիրություններն ու հոդվածները մեծ մասամբ տպագրվում են «Բազմավեպ» հանդեսում:

Ղ.Ալիշանը եվրոպական ճանաչման արժանացած գիտնական էր, Իտալիայի ասիական, Մոսկվայի հնէաբանական, Պետերբուրգի հնախոսական ընկերությունների և Ենայի փիլիսոփայական ակադեմիայի անդամ²⁴⁷, ստացել է Իտալիայի Գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր դոկտորի կոչում: Անդամ է եղել Փարիզի, Հռոմի, Վիեննայի, Մյունխենի Գիտությունների Ակադեմիաների :

Իր գրականլավագույն ստեղծագործություններով Ղ.Ալիշանը հաղթահարել էր կլասիցիզմը և ուղի հարթել ռոմանտիզմի համար՝ դառնալով այդ ուղղության

---

²⁴⁷ Հայոց պատմություն, հատոր 3, գիրք 2-րդ, Երևան, 2015, էջ 165:

հիմնադիրներից մեկը հայ գրականության մեջ: Ռոմանտիզմի ոգով էին ներծծված նաև նրա պատմագիտական ուսումնասիրությունները: Կոչ անելով հայությանը « զենքն ի ձեռին» ազատագրել հայրենիքը, պայքարով ձեռք բերել ազատություն և անկախություն՝ Ղ.Ալիշանը ապագա Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքը պատկերացրել է որպես լուսավորյալ միապետություն²⁴⁸:

Գիտական հոդվածներով Ալիշանը հանդես է եկել 1843 թվականից՝ «Բազմավեպի»-ի էջերում: «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» (1855) աշխատության մեջ տեղագրել է պատմական Հայաստանի գավառները, տվել նրանց համապատասխան գիտա-աշխարհագրական բնութագրությունը: Ալիշանը նախատեսել էր գրել պատմական Հայաստանի բոլոր 15 նահանգների մասին պատմա-աշխարհագրական բնութի աշխատություններ, որոնք պետք է զետեղվեին 20-22 մեծադիր հատորներում: Շարքի առաջին գործն է «Շիրակ»-ը (1881), որտեղ Ալիշանը, բնավ Հայաստանում եղած չլինելով, հանգամանալից քննության է ենթարկել այդ գավառի պատմությունն ու աշխարհագրությունը: Այնուհետև իրար են

---

²⁴⁸ Տես՝ Ալիշան Ղ., Տեղագիր հայոց մեծաց, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1885:

հաջորդել «Միսուան» (1885), «Այրարատ» (1890) և «Միսական» (1893) աշխատությունները, որոնք չհնացող կոթողներ են հայագիտության գանձարանում:

Ղևոնդ Ալիշանի պատմագիտական ժառանգությունն ամփոփում են. 1855թ.-ին Վենետիկում լույս տեսած «Տեղեկագիր հայոց մեծաց», «Հին հավատք Հայոց» աշխատությունները: Նրա գիտական աշխատությունների շարքում իր արժեքն ու արդիականությունը չի կորցրել «Հայաստանի տեղագրությունը» («Հայաստանի աշխարհագրությունը») քազմահատոր աշխատությունը:

Իր աշխատություններում Ալիշանը համակողմանի քննության է ենթարկում պատմությունն ու աշխարհագրությունն իրար հետ զուգորդված: Նա առաջինը պատմագրության մեջ մտցրեց և կարևորեց պատմական աշխարհագրությունը՝ գտնելով, որ չկա պատմություն աշխարհագրությունից դուրս: Ըստ Ալիշանի ժողովրդի կենցաղը, սովորույթները, հավատալիքները կապված են նրա աշխարհագրական միջավայրի հետ:

Եթե անընդունելի էր Ալիշանի պատմահայեցողությունը որպես Հայաստանի անցյալը իդեալականացնողի և նրա

ապագան լուսավոր միապետության ձևով պատկերացնողի, ապա նրա ժողոված ու լույս աշխարհի հանած հսկայական նյութն այսօր էլ չի կորցրել իր գիտական - ճանաչողական մեծ արժեքը:

Ալիշանի երազանքն է եղել Մեծ Հայքի 15 աշխարհների պատմության վերաբերյալ աշխատությունների հրատարակումը: Նա բացառիկ խոր գիտականությամբ տեղագրել է պատմական Հայաստանի գավառները, տվել նրանց համապատասխան գիտապատմական և աշխարհագրական բութագրությունը: Դրանք պատմաաշխարհագրական, տեղեկագրական բնույթի գործեր էին, որոնցից հասցրեց հրատարակել միայն չորս հատոր՝ 1885թ. Վենետիկում «Միսու(վ)անը», 1890թ. «Այրարատը», 1893թ. «Միսականը», գրեց, բայց չհրատարակեց «Աղվանքը», 1881թ.-ին առաջինը լույս է տեսնում «Շիրակը», որոնք չխամրող կոթողներ են հայագիտության գանձարանում: Կյանքի վերջին տասնամյակները գիտությանը նվիրած հայագետը, որ երբեք չէր եղել Հայաստանում, ստեղծեց այդ կապիտալ աշխատությունները, որոնցում ամենայն

մանրակրկիտությամբ ու հայրենասիրական կրքով նկարագրեց պատմական Հայաստանի աշխարհագրական միջավայրը, նյութական մշակույթի բազմաթիվ հուշարձանները, «աշխարհագրական ուղղության» սկզբունքներով ներկայացրեց հին Հայաստանի պատմությունը: Այս աշխատությունները ստեղծելու համար նա հրաժարվում է Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանի տեսուչի պաշտոնից, ընդհանրապես բոլոր պաշտոններից, որպեսզի ամբողջ ժամանակը նվիրի գիտական գործունեությանը:

Այդ գործերում Ալիշանը մասնագիտական մանրակրկիտությամբ տեղագրել է Հայաստանի պատմական նահանգների լեռները, գետերը, լճերը, ձորերը, արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդել քաղաքներում, շենքերում ու գյուղերում եղած մեծ ու փոքր պատմական հուշարձանների մասին: Նրա տեղագրական երկերում հավաքված են բազմաթիվ մեծարժեք նյութեր հայկական վանքերի, գանազան հուշարձանների վրա եղած արձանագրություններից, ամփոփված են իր նկարագրված բոլոր արձանագրությունները:

Ալիշանը բնավ չլինելով Հայստանում՝ իր հարուստ գիտելիքների և վառ երևակայության շնորհիվ մեծ ճշգրտությամբ է նկարագրել Մեծ Հայքի գավառները, որը մասնագետների հիացմունքն է առաջացրել:

Պատմաաշխարհագրական բնույթի նրա աշխատությունների շարքի առաջին գործում՝ «Շիրակ»-ում հանգամանալից քննության է ենթարկելայդ գավառի պատմությունն ու աշխարհագրությունը: Այնուհետև իրար են հաջորդել «Սիսուան», «Այրարատ» և «Սիսական» աշխատությունները, որոնք անանց կոթողներ են հայագիտության գանձարանում:

Ալիշանը հետևել է ժամանակին լայն տարածում ստացած «աշխարհագրական ուղղությանը», ըստ որի մարդկային հասարակության զարգացման հիմնական ազդակը աշխարհագրական միջավայրն է: Նրանով են պայմանավորվում երկրների ու ժողովուրդների միջև եղած տարբերությունները:

«Բազմավեպ» հանդեսը 1988-1989թթ. իր համարներում առաջին անգամ բնագրով հրատարակեց Ալիշանի «Արցախ» պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությունը, որը գրված

է ընտիր գրաբարով, ընդհանուր ծավալով 124 էջ: «Արցախն» սկսվում է 89-րդ պարագրաֆով, իսկ 1-88-րդ պարագրաֆները հատկացված են Ուտիքի ուսումնասիրությանը:

«Արցախ» ուսումնասիրության մեջ Ալիշանը մանրամասնորեն նկարագրում է Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից («աշխարհներից») մեկը՝ Արցախը, նրա տասներեք գավառները՝ Կողթը, Բերդաձորը, Վայկունիքը, Միսականոստանը, Մեծկունիքը, Մեծիրանքը, Փառնեսը, Մյուս Հաբանդը, Պարզկանքը, Մուխանքը, Հարճլանքը, Պիանքը, Քուստակը²⁴⁹: Գիտնականը մասնավորապես անդրադառնում է Արցախի քաղաքներին, ավաններին, լեռներին, դախտերին, գետերին, բերդերին, եկեղեցիներին և այլն՝ ամենուրեք Ացախի աշխարհագրության նկարագրությունը սերտորեն միահյուսելով հայ ժողովրդի պատմության հետ:

Առանձին դեպքերում նա իրեն հատուկ գիտական մեծ բարեխղճությամբ կարծիքը հայտնում է վերապահությամբ,

---

²⁴⁹ Ալիշան Ղ., Արցախ, Երևան, 1993, էջ 3:

այսպես, օրինակ՝ « ինձ թվում է, ես կարծում եմ, ես գտնում եմ, իմ իմացածի համաձայն, ես չգիտեմ» և այլն:

Ալիշանի մյուս աշխարհագրական աշխատությունների նման, «Արցախն» էլ չի կորցրել իր ճանաչողական արժեքն ու սկզբնաղբյուրի դերը:Նրա աշխարհագրական հետազոտությունները փաստական հարուստ նյութ են պարունակում Հայաստանի աշխարհագրության և հայ ժողովրդի պատմական ացյալի գրեթե բոլոր շրջանների ու տարբեր բնագավառների վերաբերյալ:Այսպես, օրինակ, «Արցախ» աշխատության միջոցով կարելի է իմանալ, թե մինչև 19-րդ դարի վերջերը Արցախի նահանգում ինչ բնակավայրեր, բերդեր, եկեղեցիներ, պատմական հուշարձաններ են պահպանվել, և որոնք են վերացել երկրի երեսից, ինչպես և ինչու:

Եվրոպական մի շարք գիտական ընկերությունների անդամ, միջազգային ճանաչման արժանացած Ալիշանը թողել է նաև բազմաթիվ այլ հայագիտական գործեր՝ նվիրված հին Հայաստանի պատմության ու մշակույթի այլևայլ հարցերին, հրատարակել է միջնադարյան պատմիչների մի շարք ստեղծագործություններ:

Ղևոնդ Ալիշանը նաև ուսումնասիրելով հայկական գաղթավայրերի պատմությունը, գրել է «Կամենից», «Հայ-Վենետ» աշխատությունները: Ալիշանն արնդրադարձել է կառավարման ձևերի վերլուծությանը՝ տեղ տալով լուսավորյալ միապետությանը: Իր փիլիսոփայական հայացքներով՝ օբյեկտիվ իդեալիստ էր, գտնում էր, որ բանականությունից դուրս գտնվում է ինքնաբավ սուբստանց, Աստված ստեղծել է ամեն ինչ, բայց թողել է, որ աշխարհը զարգանա ինքն իրեն:

Կյանքի վերջին տարիներին Ալիշանը հրատարակության պատրաստեց «Հայապատում» երկհատոր ծավալուն աշխատությունը, որը խոշոր ներդրում է հայ միջնադարյան պատմագրության հետազոտության բնագավառում²⁵⁰:

1881 թվականին Վենետիկում կայացած աշխարհագրագետների համաշխարհային երրորդ կոնգրեսում Ալիշանը կարդացել է «Հայկական աշխարհագիտություն» թեմայով զեկուցում, որտեղ, ի թիվս

---

²⁵⁰ Հայոց պատմություն, խմբ. Պրոֆ. Հր.Ռ.Միմոնյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 482:

Հայաստանի աշխարհագրության հետ առնչվող բազում հարցերի, պաշտպանել է այդ տեսությունը:

Ալիշանը կարևոր ներդրում ունի մի շարք հայ պատմիչների գործերի գիտական հրատարակման բնագավառում: Դրանցից են՝ Կիրակոս Գանձակեցու «Համառոտ պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ» (1865), Լաբուրնա ասորի մատենագրի «Թուղթ Աբգարու...», Խոսրով Անձևացու «Մեկնութիւն աղօթից պատարագին» (1869), «Կամենից, Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռումենիոյ» (1896) երկերը, «Սովերբ հայկականք» մատենաշարի 22 հատորիկները (1853-1861), Սմբատ Գունդստարլի «Անգլիսք Անտիոքայ» (հայերեն բնագրով և ֆրանսերեն թարգմանությամբ, 1876թ.) և այլն:

Ուշագրավ է Ալիշանի «Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն» (1895) աշխատությունը, ուր հավաքել, դաս-դասել և գիտականորեն բնութագրել է հայկական բնաշխարհի ավելի քան 3400 բույսեր ու ծաղկատեսակներ:

Ուշադրության է արժանի նաև Ալիշանի «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց» (1895թ.) աշխատությունը,

որում գիտնականը քննել է հայկական հեթանոսության ծագումնաբանական ակունքները:

Ընդհանուր թվով Ղևոնդ Ալիշանը թողեց 45 հատոր աշխատանք²⁵¹:

Հայոց պատմության, լեզվի, մատենագրության, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության հետազոտության ասպարեզում ամենակարևոր ձեռքբերումները երկար ժամանակ կապված էին Մխիթարյան միաբանության արդյունավետ գործունեության հետ:

Ալիշանը Մխիթարյանների մեջ եզակի դեմքերից էր, ով Մ.Չամչյանի և Արսեն Բագրատունուց հետո արժանացել է իր հուշասենյակն ունենալու պատվին:

Իր գիտական հսկայական ժառանգությամբ, Ալիշանը մեծապես նպաստել է հայրենական գիտության զարգացմանը: Նրա գործերից շատերն այսօր էլ ունեն ճանաչողական արժեք և սկզբնաղբյուրի նշանակություն:

---

²⁵¹ Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմություն, դասախոսությունների ձեռնարկ, Երևան, «Հայագիտակ» հրատ., 1998, էջ 165:

Լավ քաղաքացի լինելու համար լավ պետք է ճանաչել հայրենիքը, քննել, ուսումնասիրել նրա անցյալն ու ներկան: Այս համոզմունքով էլ Ալիշանը գրել է Հայաստանի պատմությանը և աշխարհագրությանը նվիրված իր նշանավոր երկերը, որոնք ոչ-նվազ, քան «Նահապետի երգերը», տոգորված են ջերմ հայրենասիրությամբ:

Խոսելով ազգային-պատմական հուշարձանների մասին՝ Ալիշանը նկատում է, «Ո՛հ, երբ այսպիսի հիշատակաց վրա շարժի գրիչն չի կրնար գոնե կարծեր չցատքեցնել. պատմիչն հանկարծ վիպասան կըլլա, բանադատն՝ բանաստեղծ...»²⁵²:

Եվ իրոք, հայագիտական իր աշխատություններում պատմիչ ու «բանադատ» Ալիշանը երբեմն դառնում է վիպասան ու բանաստեղծ:

Անկասկած, Ալիշանի գրական ժառանգության սովորաբար հատորների ժամանակակից ընթերցողը հեշտությամբ կնկատի վանական միջավայրի և կրոնական աշխարհայացքի դրոշմը նրա ինչպես հայագիտական, այնպես էլ գեղարվեստական երկերի վրա: Ալիշանը

---

²⁵²Ալիշան Ղ., Գենսագրություն եւ բանաստեղծություններ, հեղինակ Մ.Դումիկյան, Տես՝ <https://lib.amedu.am/resource/425>

կանգնած էր իդեալիստական պատմահայեցողության դիրքերի վրա: Բավական է ասել, որ հայ ժողովրդի պետական անկախության կորուստը նա լրջորեն համարում էր «աստվածային պատիժ» և հավատում էր, որ «աստծու կամքով» կործանված հայ պետականությունը նույն «աստծու կամքով» էլ կվերականգնվի: Վճռականորեն մերժելով Ալիշանի աշխարհայացքի ռեակցիոն կողմերը՝ հայ ժողովուրդը ըստ արժանվույն գնահատում է ականավոր գիտնական Բանաստեղծի խոշոր ավանդը, որ թողել է նա մեր կուլտուրայի գանձարանում:

Այսօր էլ սերունդները բարձր են գնահատում Ղևոնդ Ալիշանի վաստակն ու անմնացորդ նվիրումը հայ մշակույթին և գիտությանը:

Հովհաննես Սարգսյան
Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ
բանասիրական ֆակուլտետի
մագիստրոս

ԱԼԻՇԱՆԸ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

Պատմահայր Մովսես Խորենացու կյանքի ու գործունեության, «Հայոց պատմություն» աշխատության և մյուս արժեքավոր գործերի մասին հարյուրավոր հետազոտություններ են հայտնի: Նրա մասին իրենց

հեղինակավոր կարծիքն են հայտնել ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի բազմաթիվ գիտնականներ: Ապրելով և գործունեություն ծավալելով 5-րդ դարում՝ Մովսես Խորենացին այնպիսի ժառանգություն թողեց, ի դեմս «Հայոց պատմություն» աշխատության, որը դարեր շարունակ ծառայեց որպես հայ ժողովրդի ճննդաբանության, պատմական ընթացքի ամբողջական ու միակ փաստացի աղբյուր և դասագիրք:

19-րդ դարի հայ ականավոր բանաստեղծ, տեղագիր-պատմաբան, թարգմանիչ ու հրապարակախոս, մեծ գիտնական Ղևոնդ Ալիշանը ստեղծագործական ողջ գործունեության ընթացքում հիացմունքով է խոսել Մովսես Խորենացու մասին՝ նրան նվիրելով երեք ընդգրկուն հոդված, իսկ իր մի շարք աշխատություններում բազմիցս հիշատակել է պատմահոր անունը՝ չզլանալով գովասանքի խոսքերով փառաբանել նրան: Ալիշանի պոեզիան սնող հիմնական ակունքներից մեկը հայկական ժողովրդական բանահյուսությունն է, իսկ ով, եթե ոչ Խորենացին պետք է սկզբնաղբյուր լիներ նրա համար: Ալիշան-հայագետի դերը Մովսես Խորենացուն գնահատելու առումով անգնահատելի

է: Նրա ողջ գրական ժառանգության մեջ Խորենացուն նվիրված հատվածների ու գրվածքների խորագնին ուսումնասիրությունը բազմահատոր գիտական աշխատության նյութ կարող է դառնալ, այնպես որ սույն հոդվածի շրջանակներում կանդրադառնանք միայն երեք-չորս աշխատության քննարկմանը:

18-րդ դարի վերջերից սկսած Պատմահայրը ենթարկվում էր եվրոպացի տարբեր հայագետների քննադատությանը, որոնք փորձում էին ապացուցել, թե Խորենացին դիտմամբ կեղծել է իր օգտագործած աղբյուրները, այսինքն՝ հորինել է գոյություն չունեցող հնամենի աղբյուրներ, իր «Պատմությունը» «ավելի հավաստի ներկայացնելու համար, յուրացրել է իրենից առաջ եղած հայ պատմիչների ամբողջ գլուխներ և, հյուսելով իր «Պատմության» մեջ, ներկայացրել է որպես սեփականը: «Խորենացին դիտավորյալ կերպով լռության է մատնել, կամ փոխված է ներկայացրել պատմական մի շարք անձանց գործն ու հասարակական-քաղաքական նշանավոր իրադարձությունները, հետևաբար և նրա երկասիրության գիտական հավաստիությունը լուրջ

կասկած է ներշնչում»²⁵³: Հայ բանասերներից Ղևոնդ Ալիշանն առաջիններից մեկն էր, եթե ոչ առաջինը, որ իր գործունեությամբ ձայն բարձրացրեց՝ ի պաշտպանություն Մովսես Խորենացու: «Մովսես Խորենացի և իր Հայոց Պատմությունը», «Մովսես Քերթոզահայր հայոց», «Յաղագս Մովսիսի Խորենացույ Դ. անուանեալ գրոցն պատմութեան» և այլ հոդվածներով Ալիշանը որպես հմուտ բանասեր հիմնավորեց Խորենացու մեծ դերը հայ ժողովրդի մտավոր կյանքում: Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության հարուստ մատենադարանում ջանասիրաբար աշխատելով՝ Ալիշանը կարողացել է մեկը մյուսից ուշագրավ հոդվածներ գրել՝ նվիրված Պատմահորը: Այս հոդվածներում հայոց լեզվի հարուստ բառապաշարով՝ մակդիրներով, համեմատություններով լի տողեր է նվիրել Ոսկեդարի հայ նշանավոր պատմիչին:

«Բազմավեպ» պարբերականի 1847 թվականի № 10-ում առաջին անգամ տպագրված «Մովսես Խորենացի և իր Հայոց Պատմությունը» հոդվածի առաջին պարբերությունն ընթերցելիս արդեն կարելի է պատկերացում կազմել

---

²⁵³ Ղևոնդ Ալիշան, Երկեր, Երևան, 1981, Առաջաբան, էջ 10:

Ալիշանի՝ դեպի Խորենացին տաճած խորը համակրանքի մասին: «Հայաստանի երկու հազար տարվան հյուսած ուսումնական պսակին ամենեն պայծառ ծաղիկն է, այն սակավավոր անձանց մեկն է աս վարդապետը, որ թե՛ իրենց անարատ վարքովը, թե՛ ազգին բարերար ըլլալով և թե՛ օտարաց օգտակար, արժանապես մեծ կըսվին երկրիս վրա ալ, երկինքն ալ»²⁵⁴: Միայն մեկ նախադասությամբ Ալիշանը ամփոփում է Խորենացու մասին իր կարծիքը՝ հայ ազգի պարտքը համարելով ծանոթ լինել Խորենացու վարքին ու գործունեությանը, քանզի նա արժանապես է համարվել «հայր եկեղեցվոյ և հայր դպրութեանց, սուրբ և մարգարե, պատմաբան, հնախույզ, գլուխ բանասիրաց, պերճախոս, քերական, քերթողահայր, աշխարհագիր, թարգմանիչ, դպրապետ և այլն»²⁵⁵, իր այս ոճը համարելով պարզ, որը չի ներում գովեստի խոսքեր շռայլել այդքան գործեր կատարած մարդուն: «Մովսես Քերթողահայր հայոց» հոդվածը, որն առաջին անգամ տպագրվել է «Բազմավեպ» պարբերականի 1849 թվականի N° 4-ում, Ալիշանը Մովսես Խորենացուն

---

²⁵⁴ «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1847, N° 10, էջ 4:

²⁵⁵ Նույն տեղում:

համեմատում է Մովսես մարգարեի հետ. «Մեկ Մովսես մը, որ հրեից Մովսեսի նման, իր ազգին ընդհանուր և ամենաարվեստ վարդապետն է, ինքն ըլլալով պատմահարց ակնադրյուր, ինքն բանաստեղծության վառիչ, ինքն ճարտասանության օրինակատու, ինքն աշխարհագրաց նախաշավիղ, ինքն քերականաց առաջնորդ, ինքն թարգմանչաց գահագլուխ, ինքն եկեղեցական եղանակաց երաժշտապետ, ինքն բանասիրաց մեջ ամենահմուտ, ինքն մեր վարդապետաց վարդապետն, ինքն հնագետ նաև մարգարե, և այս ամեն անուններեն վեր հատուկ կոչմամբ ինքն Քերթողահայր Հայոց»²⁵⁶:

«Մովսես Խորենացի և իր Հայոց Պատմությունը» հոդվածի շարունակության մեջ Ալիշանը ներկայացնում է Պատմահոր կենսագրության կարևորագույն դրվագները՝ ճանապարհորդություններով, արկածներով, զրկանքներով, կորուստներով ու ձեռքբերումներով լի: Հատվածաբար մեջբերումներ են արված նաև «Հայոց պատմություն» աշխատությունից, որտեղ Խորենացին իր կյանքի վերաբերյալ մանրամասներ է ներկայացրել: Ղևոնդ Ալիշանն

---

²⁵⁶ «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1849, № 4, էջ 3:

ընդգծում է, որ Խորենացին առաջին անգամ «հայերեն լեզուն քերականական ու ճարտասանական կանոնաց վրա առավ, անոր համար ալ Քերթողահայր ըսվեցավ»²⁵⁷: «Մովսես Քերթողահայր հայոց» հոդվածում Ալիշանը ավելի խոր և հանգամանալից է բացատրում, թե ինչու է Մովսես Խորենացին կոչվել քերթողահայր. միայն նրա համար չէ, որ «հին քերականություն գրեր է, կամ բացատրեր է միայն անոր համար չըկարծվիր, որ Քերթողահայր ըսվի, հապա ավելի բանաստեղծական կամ երգահան գրվածոց համար, և թե այս մտքով այս անվան արժանավոր է, վկա ըլլան մեզի իր ծանոթ սքանչելի շարականներն, որոնց չափական շենքն ալ, իմաստն ալ, եղանակներն ալ կցուցնեն, թե շատ գերազանց ոզի և ճաշակ ունի եղեր մեր Խորենացին»²⁵⁸: Ալիշանը իր փաստարկները ավարտին հասցնելու համար վկայակոչում է «Հայոց պատմության» Գ գրքի վերջում տեղադրված «Ողբ»-ը, ցավով արձանագրելով, որ շատ երգեր ու չափական տաղեր էլ կորել են դարերի խորքում: Ալիշանը մեջբերում է Պատմահոր խոսքերը, ասված խորը կսկիծով, որոնք

---

²⁵⁷ Նույն տեղում:

²⁵⁸ Նույն տեղում:

ուղղված էին Սահակ Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին. «Ո՛վ այսուհետև զմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՛վ ուրախասցի ընդ յառաջադիմութիւնս, մասամբ ինչ յաղթահարեալ. ո՛վ զմեզ սփոփեսցէ զովելով»²⁵⁹:

1848 թվականի «Բազմավէպ» պարբերականի №16-ում «Նահապետ» ստորագրությամբ հրատարակվում է «Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ» բանաստեղծությունը, որտեղ, Խորենացու «Ողբ»-ի նմանությամբ Ալիշանը ցավում է հայրենիքի ճակատագրի համար: Բանաստեղծության մեջ հեղինակը կրկին անմասն չի մնում Պատմահորը հիշատակելուց, այն էլ մի քանի անգամ.

Այսօր քարշեմ ու դուրս բերեմ զիմ ցան հազար,
Թող 'ի Տարօն հասնին ձայներս, սարքըն պատռին,
Մեղրայ գետոյն ալիքն անոյշ լեղի կտրին,
Հետ Խորօնից քերթողահօր մեծ պատմագրին
Թող կիսատ շունչքս ողբակցելով երթան ոլորին...²⁶⁰

---

²⁵⁹ Մ. Խորենացի, «Պատմություն հայոց», Վենետիկ, 1841, էջ 198:

²⁶⁰ «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1848, №16, էջ 2:

Ալիշանը իրեն ողբակից է հրավիրում Մովսես Խորենացուն, որ գա, իր աչքով տեսնի Հայաստան աշխարհի տխուր ու ողբալի վիճակը.

Դու այլ զարթիր ու հետ արե՛կ մերըդ Մովսես,
Որ ողբակից հրաւիրէիր ըզմարգարէս.
Տե՛ս, ա՛յս երկիրն է Հայկազանց ւ Արշակունեաց
Որոց փառօք լըցեր ըզգիրս քոց պատմութեանց.
Այս ա՛յն երկիրն է Հայկազանց և Արշակունյաց
Որոց փառոք լըցեր ըզգիրըս պատմությանց,
Այս ա՛յն երկիրն է Տիգրանին և Արամայ,
Որ բռնէին ըզբըռնաւորքըն զինչ տըղայ.
Այս ա՛յն երկիր մեծ Տրդատայ՝ քաջ Վարդանին,
Ում նախանձէր Պարսիկն, Հռոմն ու Ատրին.
Եվ ա՛յս երկիր Լուսաւորչին ու Ներսիսի.
Ա՛յս Սահակայ, Մեսրոպայ, քո՞ իսկ Մովսիսի...²⁶¹

---

²⁶¹ Նույն տեղում, էջ 3:

Բանաստեղծը սրտի մրմուռը, բողոքի ձայնը, ողջ հիասթափությունն ու զայրույթը մտերմաբար կիսում է Խորենացու հետ, բացականչելով.

Արե՛կ արե՛կ հայր իմ ողբոցըս հա՛յր Մովսէս,
Իմ սիրտն այլ չի՛ երթալ, ասա դու քաջ գիտես...²⁶²

«Մովսէս Քերթողահայր հայոց» հոդվածի վերջում Ալիշանը մեջբերում է մի հուզիչ պատմություն՝ Գյուտ կաթողիկոսի և արդեն զառամյալ Մովսէս Խորենացու հանդիպումից: Պատմահայրը աստվածային ձայնով երգելով «Երըգեմգեմըք քեզ զերգս», գերում է կաթողիկոսին, ստիպելով Օշականում հավաքված հոծ բազմությանը երկար ժամանակ հմայքից քարացած կանգնել: Այս դեպքից հետո Պատմահայրը ձեռնադրվում է Բագրևանդի արքեպիսկոպոս: Հենց իր քերթողական, բանաստեղծական արվեստի շնորհիվ է , որ նա կոչվեց Քերթողահայր: Այս սրտառուչ հուշագրությունը առաջին անգամ գրել և հրատարակել է հենց Ղևոնդ Ալիշանը:

---

²⁶² Նույն տեղում, էջ 5:

«Մովսես Խորենացի և իր Հայոց Պատմությունը» հոդվածում Ալիշանը խոսում է նաև Մովսես Խորենացու մարդկային հատկանիշների մասին, նշելով, որ նա չէր մերժում ոչ մեկին՝ տեղեկություններ տրամադրելու, որևէ հարցով օգնելու հարցում, յուրաքանչյուր նյութ սիրով տրամադրելով բոլորին: Խորենացին մինչև խոր ծերություն հոգևոր և ուսումնական գործունեությամբ լուսավորում էր իր ժողովրդին: Բացի ինքնուրույն գործեր ստեղծելը, Պատմահայրը թարգմանական գործունեությամբ էր զբաղվում: Նրա գրվածքների, թարգմանությունների մեծ մասը իշխանների կամ աշակերտների խնդրանքով են գրված: Ալիշանը ցավով է նշում այն փաստը, որ Խորենացու գործերը չեն ամփոփվել ընդհանուր գրքում, իսկ դրանցից շատերը դեռ հայտնաբերված չեն, չնայած նրան, որ նրա գործերը դարեր շարունակ եղել են հայ ժողովրդի պատմության միակ աղբյուրը: «Արժան է որ Հայաստան նոր երախտագիտութեամբ մը նայի աս մարդուն վրայ, որ ճշմարտապէս իրեն հայր եղաւ, և ազատեց իրեն անունը և

փառքը ժամանակին զրկանքէն, ծուռ կարծիքներու զենքերէն, և արևելեան աննշան ազգաց կարգէն»²⁶³:

Շուրջ հազար չորս հարյուր տարի Մովսէս Խորենացու երկերը գիտական ուշադրության չէին արժանանում: 1843 թվականին Վենետիկում տպագրվում է «Մովսիսի Խորենացվո մատենագրութիւնք» խորագրով ժողովածուն, որում զետեղված գործերը թվարկում է Ղևոնդ Ալիշանը, ցավով նշելով, որ դրանցից շատերը հակասությունների ալիք են բարձրացրել և ուրիշներին են վերագրվում: «Աս գրուածներս են, Պիտոյից գիրքը, որ իր Թէոդորոս աշակերտին համար գրեց, ճարտասանական գրուածներ և օրինակներ՝ Թեովն աղեքսանդրացի հռետորին հետևելով, շատ բան ալ քովէն շինած. կորսուած յոյն հեղինակներու վկայութիւներ ալ կբերէ. թէպէտ գուրցուածքը և միտքը խրթին, բայց շատ սքանչելի և յստակ դարձուածքներ ունի: Քերականական գրուածքներու հատուածներ, որոնցմէ ոմանք ուրիշ Մովսիսի մը գրուածք կկարծուին»:²⁶⁴ Թվարկելով Խորենացուն վերագրվող մյուս

---

²⁶³ «Բազմավեպ», 1847, № 10, էջ 10:

²⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 6:

աշխատությունները ևս՝ Հոփսիմյանների ճամփորդության մասին պատմությունը, նրանց մասին ճառը, Վարդավառի ճառը, Սուրբ Աստվածածնի ազգատոհմի պատմությունը, շարականներ, աղոթքներ և այլն, Ալիշանը հակադարձում է ֆրանսիացի հայագետ Սեն-Մարտենին, որը 19-րդ դարի սկզբին բազմաթիվ քննադատական հոդվածներ էր գրել Մովսես Խորենացու այս գործերի մասին, փորձելով ապացուցել, թե այդ գրվածքները Խորենացու ապրած ժամանակներից հետո են գրվել:

Դևոնդ Ալիշանը բարձր գնահատական է տվել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատությանը, այն անվանելով «անզին գանձ». «Անով 1400 տարուրնէ՛ ի վեր Հայք իրենց ազգը և փառքը կըճանչնան. ան է բոլոր աշխարհիս դիմաց մեր հին ազնուականութեան վկայագիրը, որ ուրիշ ազգ մը չկրնար յափշտակել կամ ուրանալ. անով կրնայ Հայաստան պատմագրութեան մուսային իմացընել, թե կրնայ առանց առասպելաբանութեան հին պատմութիւն մը գրուիլ, անով Յունաց և Հռոմայեցոյ պատմիչները քանի մը տեղ սրբագրել և տեղ տեղ հնութե կամ ընդհանուր

պատմութեան վրայ նոր լոյս ծագել, որ ուրիշ տեղէն անկարելի է առնելը»²⁶⁵:

Ալիշանը իր հողվածում թվարկելով Խորենացու Պատմության աղբյուրները, մատնանշում է, որ այսքան խորը գիտելիքներով և ուսումնասիրությամբ տարված պատմիչը չէր գրի ոչ ճշմարտացի պատմություն: Կրկին հիշելով մի քանի գիտնականների, որոնք կասկածներով են խոսել «Հայոց պատմության» ճշմարտացիության մասին, Ալիշանը մի քանի կետով հակառակն է պնդում, վերջում ընդգծելով, թե որն է այդ հակասությունների իրական պատճառը.«Խորենացու գլխավոր պակասությունն է իրավցնե՝ ժամանակագրություն չընելը, որ այնպիսի գործքի մը խիստ հարկավոր էր և առանց անոր շփոթություններ կծագին: Ինքն որ այնպես մտադրությամբ քններ էր Կտեսիասը, Դիողորոսը, Ափրիկանոսը, Հովսէպոսը, Եվսեբիոսը, Աստվածաշունչը և Աստվածաշնչին վրա գրած մեկնությունները և իր պատմության սկիզբը զանազան համեմատություններ կընէ, ինչու պատմութեան մեջ ալ չխառնէ՝ չգիտցվիր: Թեև միտք ուներ գրելու, կամ թէ գրած

---

²⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 7:

ալ ըլլա ժամանակագրական ցանկ մը բոլոր պատմության ետևեն»²⁶⁶: Այս պակասության հետ մեկտեղ Ալիշանը նշում է այն հատկությունները, որոնք Խորենացու Պատմությունը ճշմարտացի են դարձնում՝ արևելյան անունների հիշատակումը, անկողմնակալ վերաբերմունքը, արդարության վերհանումը, ազգային և հին սովորությունների մասին տեղեկությունները, համեմատելով նրան Հոմերոսի, Հերոդոտոսի, Պլատոնի նման հանճարների հետ: «Արժան է, որ Հայաստան նոր երախտագիտությամբ մը նայի աս մարդուն վրա, որ ճշմարտապես իրեն հայր եղավ և ազատեց իրեն անունը և փառքը ժամանակին զրկանքներեն, ծուռ կարծիքներու զենքերեն և արևելյան աննշան ազգաց կարգեն»²⁶⁷:

Բացի սույն հոդվածի սկզբում նշված գործերը, որոնք Ղևոնդ Ալիշանը վերագրել է Մովսես Խորենացուն, իր մյուս բոլոր աշխատություններում և հոդվածներում ևս, որևէ փաստ, տեղեկություն հաղորդելիս պարտադիր ընդգծել է, որ իրեն մտահոգողը Պատմահայրն է, նրա օրինակով է ինքը

---

²⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 8:

²⁶⁷ Նույն տեղում:

ձեռնարկել այս կամ այս գործը, կամ էլ օգտվել է հենց նրա թողած ժառանգությունից:

«Շնորհալի եւ պարագայ իւր» աշխատության առաջաբանում, պատմելով, թե ինչու՞ է գրում աշխատություն Ներսես Շնորհալու մասին, Ալիշանը մեջբերում է Մովսես Խորենացու խոսքերը. «Եւ հօս ալ կը ստիպուիմք մեր բազմերախտ Պատմահօր, Խորենացվոյ անմոռանալի իմաստն՝ անգամ մ'ալ կրկնել յունկն և՛ ի սիրտ հայասիրաց և հայատեցից, եթե գտուին. «Ձի թէպէտ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքունս սահմանեալ, և զօրութեամբ տկար, և ընդ այլոց յոլով անգամ՝ նուաճեալ թագաւորութեամբ, սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և՛ ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատակի»»²⁶⁸:

«Արշալոյս» գրքի հիմնական աղբյուրը, որը նվիրված է քրիստոնեության տարածմանը և և որպես պետական կրոն ընդունմանը, կրկին Մովսես Խորենացին է: Խոսելով Թաղևոս Առաքյալի աշակերտների մասին, որոնք տարածում էին

---

²⁶⁸ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1873, Յառաջաբան, էջ 9:

քրիստոնեությունը, Ալիշանը գրում է. «...գոր յիշէ Խորենացի, «Բագում «վկայեալս և ի մերում աշխարհիս²⁶⁹»: Նույն գրքում, հիշատակելով քրիստոնեության տարածումը, Արտաշես թագավորի ժամանակներում ապրած Վրոյնի և Վնոյնի մասին խոսելիս, Ալիշանը կրկին հիշում է Պատմահորը. «և անշուշտ առաջինն է մեր հին բանաստեղծն Վրոյր կոչուած առ Խորենացոյ ²⁷⁰»: Խոսելով Ոսկեանց և Սուքիասանց լինել-չլինելու մասին, Ալիշանը մանրակրկիտ վերլուծությամբ կրկին հիշատակում է Խորենացուն. «...գոր ոչ միայն շատ Սրբոց նման Յայսմաուրք պատմեն, այլ Յայսմաուրաց աղբիւր եղած վկայաբանութիւնք ևս, որոց մին թուի Խորենացվոյ գրչէն ելած, որ իր Հայոց պատմութեան մեջ չի յիշեր այս Սուրբերս, և Թադեոսի և Սանդրխտոյ նշանավոր դէպքին հազիւ թէ ակնարկէ..., անոր յիշած աղբիւրն է հրոչակաւորն Տատիանոս²⁷¹ »: Գրիգոր Լուսավորչի գործերի մասին խոսելիս Ալիշանը կրկին դիմում է Խորենացուն. «...արժան է կրկնել մեր մեծ պատմչին (Խորենացոյն), ծանրակշիռ տեսութեամբ խօսքը. որ`

---

²⁶⁹ Ղ. Ալիշան, Արշալոյս, Վենետիկ, 1865, էջ 26:

²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 68:

²⁷¹ Նույն տեղում, էջ 69:

գԼուսաւորիչ նախակարգէ «միայն վկայութեան «և առաքելութեանն վիճակաւ²⁷²»: Գայանէ և Հոփսիմէ կույսերի և նրանց յոթանասունից ավելի ընկերների ու հոգևորականների երկրեերկիր թափառելու պատմության մեջ Ալիշանը, որերորդ անգամ մեջբերելով Խորենացուն, նրան այս անգամ որակում է «բազմաքրքիր». «Այս այցելութիւնը կամ գալստեան դէպքը՝ մեր բազմաքրքիր Խորենացին գտած և գրած է առանձին, որ պէսպէս վերնագրի ի ճառընտիրս, որպէս այս. «Յաղագս Հոփսիմեանցն, ի ճշմարիտ պատմագրացն Յունաց գտեալ Մովսիսի Խորենացոյ»»²⁷³:

Իհարկէ, մեկ հոդվածի շրջանակներում չենք կարող մեջբերել Ղևոնդ Ալիշանի բոլոր խոսքերը Մովսէս Խորենացու մասին: Ինչպէս վերևում արդեն նշել ենք, Ալիշանը ժլատություն չի ցուցաբերել Պատմահոր հասցեին գովեստի խոսքեր շոայլելու գործում՝ ամեն անգամ նրան հիշատակելիս մի նոր որակավորում տալով նրան:

---

²⁷² Նույն տեղում, էջ 105:

²⁷³ Նույն տեղում, էջ 112:

«Բազմաքրքիր Խորենացի», «մեր մեծ պատմիչին ծանրակշիռ տեսությամբ», «Բազմերախտ Պատմահօր անմոռանալի իմաստնությամբ», «Ամենախույզ Խորենացին», «Խորենացույ ճիշտ հաշուով», «պատմահայր», «քերթողահայր», «հայր եկեղեցվո և հայր դպրությանց», «սուրբ և մարգարե», «պատմաբան», «հնախույզ», «գլուխ բանասիրաց», «պերճախոս», «քերական», «աշխարհագիր», «թարգմանիչ», «դպրապետ», «ամենաարվեստ վարդապետ», «պատմահարց ակնադբյուր», «բանաստեղծության վառիչ», «ճարտասանության օրինակատու», «աշխարհագրաց նախաշավիղ», «քերականաց առաջնորդ», «թարգմանչաց գահագլուխ», «եկեղեցական եղանակաց երաժշտապետ», «բանասիրաց մեջ ամենահմուտ», «մեր վարդապետաց վարդապետն», «հնագետ նաև մարգարե» և այլ այսպիսի որակումները չնչին տոկոսն են կազմում Ղևոնդ Ալիշանի՝ Մովսես Խորենացի պատմիչի և մարդու մասին պատկերացումների:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ -----

ДВА СЛОВА -----

A FEW WORDS -----

Ա. Դոլուխանյան

ՉԱՓԱԾՈ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԹՎԱԾՆԵՐԸ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ

«ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ» ՀԱՏՈՐՈՒՄ -----

Ս. Խանյան

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊՈՆԶԻԱՆ -----

Ա. Գալստյան

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ ԲՆՈՐԴԸ ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ՎԱԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ԲՆԱԳՐԵՐՈՒՄ -----

Լ. Հովսեփյան

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԾՂՈՒԿ ԳԱՎԱՌԻ ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴԵՐՆ ԸՍՏ ԱԼԻՇԱՆԻ

«ՄԻՍԱԿԱՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ -----

Ռ. Դոլուխանյան

Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ «ՀԱՅՈՑ ԵՐԳՔ ՌԱՄԿԱԿԱՆՔ» ԱՆԳԼԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ -----

Գ. Մարդյան

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ՀԱՅ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ ԴԵՐԻ

ՄԵԿՆԱԲԱՆ -----

Մ. Գրիգորյան

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ «ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ»-Ի ԷՋԵՐՈՒՄ -----

Զ. Բալայան

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԸ -----

Ն.Սարումյան

Վ.Սաֆարյան

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՐԺԵՔԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ -----

Հ.Սարգսյան

ԱԼԻՇԱՆԸ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՄԱՍԻՆ